

1 / 2009

český
časopis
historický

ROČNÍK
107/2009
ZALOŽEN

THE
CZECH
HISTORICAL

STUDIE

Vesnická obec a tzv. „druhé nevolnictví“ v raně novověkých Čechách

SHEILAGH OGILVIE

Úvod

Jakou roli hrála vesnická obec během tzv. „druhé nevolnictví“?¹ Zmíněný pojem bývá spojován s nárůstem moci šlechty v jednotlivých oblastech raně novověké střední a východní Evropy. Studium principů, na základě kterých vesnická obec fungovala, představuje cestu k poznání jednotlivých aspektů uvedeného procesu.² Relativní schopnost vesnické obce a vrchnosti ovlivňovat majetkové převody, pracovní uplatnění, poskytování půj-

SHEILAGH OGILVIE: Communities and the 'Second Serfdom' in Early Modern Bohemia
This article explores the role played by the village community in the so-called 'second serfdom', using a database of manorial court records, serf petitions, and other micro-level documents for the Bohemian estate of Frýdlant between 1583 and 1692. It casts doubt on 'manorial dominance' theories which assume that the 'second serfdom' succeeded because manors were all-powerful and communes supine. But it also questions 'communal autonomy' theories, according to which villagers were largely unconstrained by manorial regulations and serfdom did not actually matter. Instead, the Frýdlant evidence supports a theory of communal-manorial 'dualism', whereby serfdom required *both* strong manorial institutions *and* strong communal institutions. The Frýdlant findings vividly illustrate the dark side of both manorial regulation and communal 'social capital', showing how overlords and village oligarchies systematically colluded to coerce weaker villagers.

Key words: Bohemia, serfdom, village community, social capital, Czech history

ček, produkci potravin, výrobu i spotřebu byla určující pro růst nebo stagnaci poddanských hospodářství. Pokud vrchnost měla právo kontrolovat své poddané, zpoplatnit jejich majetek či povolávat je do zbraně, vesnické

- 1 Chtěla bych poděkovat André W. Carusovi, Tracy Dennisonové a Jeremy Edwardsovi za četné připomínky k prvním verzím této práce. Jsem velice vděčna také Eduardu Maurovi za mnoho zajímavých rozhovorů, které jsme spolu vedli na téma českých vesnických rychtářů. Současně děkuji Lence Matušíkové za to, že mne přivedla k archivním pramenům týkajícím se vesnických obcí na území Čech. Zvláštní poděkování patří též Heleně Smíškové za velmi odbornou a štědrnou pomoc při práci s dokumenty frýdlantského panství, které jsou uloženy v Státním oblastním archivu Litoměřice, pobočka Děčín. Současně děkuji Robertu Luftovi a členům Collegia Carolina za přátelské přijetí v Mnichově. Nakonec bych chtěla poděkovat také svým dlouholetým spolupracovníkům – Markusu Cermanovi, Josefu Grulichovi, Aleně Pazderové, Daně Štefanové, Alici Velkové a Hermannu Zeithoferovi za užitečné a inspirující rozhovory k problematice sociálních struktur na území Čech ve zkoumaném období. Dále bych ráda ocenila podporu odborné čtenářské obce Britské akademie v době, kdy jsem na svém příspěvku pracovala.
- 2 V předložené studii je termín tzv. „druhé nevolnictví“ používán k označení obrovského nárůstu moci rodové šlechty na úkor vesnického obyvatelstva v období raného novověku. Pojem člověčenství je odvozen od slova člověk ve smyslu poddaný (*Untertan*) a vztahuje se tedy k pojmu podřízenosti, poddanství. Německým ekvivalentem výrazu člověčenství bylo v pobělohorském období v Čechách slovo *Leibeigenschaft*, které se objevovalo v německých textech poddanských přísah, jakož i v dalších pramenech, a někdy sloužilo i jako synonymum poddanství. Poddanské sliby a výhosty sice v této době obsahovaly vedle sebe stojící termíny *Untertänigkeit* a *Leibeigenschaft* (v českých textech poddanství a člověčenství), občas se však užíval pouze první výraz, který jakoby v sobě zahrnoval i druhý, a byl tedy pro označení poddanského postavení primární. Ponechávám stranou vleké a neplodné diskuse o vhodnosti či nevhodnosti novodobého ekvivalentu těchto výrazů (slova nevolnictví). Ve své práci používám slovo *Untertan* (poddaný), kterým označuji osobu podléhající „dědičné službě“ (týkalo se např. raně novověkých Čech a mnoha dalších, zvláště však východopolabských oblastí, např. v Prusku). Společenské postavení českého venkovského obyvatelstva bývalo v soudobých pramenech uváděno jako *Erbuntertänigkeit* (dědičná služba) spíše než *Leibeigenschaft* (nevolnictví). Nicméně poddanské obyvatelstvo místní vrchnosti přísahalo *Leibeigenschaft* (nevolnictví), jak je vidět na příkladu frýdlantského panství – Státní oblastní archiv Litoměřice, pobočka Děčín, f. Rodinný archiv Clam-Gallasů, Historická sbírka (v textu dále uváděno pod zkratkou SOAD HS), kart. 81, Dekretbücher (knihy panských výnosů jako odpovědi na petice nevolníků) 1652–1662, f. 60; 1656–1663, f. 143 (7. 1. 1662). Mezi termíny *Erbuntertänigkeit* a *Leibeigenschaft* nerozlišuje ani Pavel HIML, *Die „armen Leute“ und die Macht: die Untertanen der südböhmischen Herrschaft Český Krumlov / Krumau im Spannungsfeld zwischen Gemeinde, Obrigkeit und Kirche (1680–1781)*, Stuttgart 2003, s. 3, 15, 21, 26, 52–56, 60, 66–67; Edgar MELTON, *Gutsherrschaft in East Elbian Germany and Livonia, 1500–1800: A Critique of the Model*, *Central European History* 21, 1988, s. 315–349, zde s. 332–333; Thomas RUDERT, *Gutsherrschaft und unannehme Gemeindeforderungen zum Zusammenhang von gemeindlicher Autonomie und Agrarverfassung in der Oberlausitz im 18. Jahrhundert*, in: Jan Peters (ed.), *Gutsherrschaft als soziales Modell: vergleichende Betrachtungen zu Funktionsweise frühneuzeitlicher Agrargesellschaften*, München 1995, s. 202. Rozbozem uvedené terminologie se v českého prostředí zabýval Jiří MIKULEC, *Poddanská otázka v barokních Čechách*, Praha 1993, s. 9–23.

společenství mohlo organizovat odpor. Uvedené faktory byly důležité v rámci raně novověké fiskální i vojenské revoluce, pro nátlak na vysokou politiku a v zájmu posilování státní moci. Dohled vrchnostenské kanceláře a obecní samosprávy na plnění povinností v oblasti duchovní sféry lze považovat za určitý přínos k procesu konfesionalizace.

Pro sociální ukázněvání (disciplinaci) bylo podstatné, zda vrchnost nebo vesnická obec mohla a skutečně chtěla kontrolovat a regulovat záležitosti týkající se sexuality, rodinného života, víry i volného času poddaných. Klíčem k pochopení společenské stratifikace může být odpověď na otázku, jak obecní samospráva a vrchnostenská kancelář přistupovala k různým společenským vrstvám. Regulace migrací, uzavírání sňatků, usazování poddaných nebo uplatňování dědické praxe, jež jsou v různé míře doložitelné ze strany vrchnosti i představitelů obcí, představovaly základní sílu, která mohla ovlivnit populační vývoj a také strukturu rodiny. Má se za to, že protoindustriální evropské vesnické obce představovaly pevně sevřené a mnohvrstevné „sociální sítě“, které – podle některých moderních sociologů – vytvořily „sociální kapitál“ sdílených norem, přenosu informací a kolektivních činností, z čehož následně profitovala celá společnost. Pochopení významu i podstaty fungování obecní samosprávy je základem pro naši interpretaci ekonomiky, politiky, náboženství, kultury, sociální struktury a populačního vývoje raně novověkých společností.

Vzhledem k tomu, že je známo jen velmi málo o tom, na jakém principu vesnické obce fungovaly – či spolupracovaly s ostatními institucemi, zvláště s vrchnostenskou kanceláří, není možné otázky tohoto typu pro mnoho oblastí protoindustriální Evropy včetně českých zemí uspokojivě vyřešit. To ovšem neznamená, že by bylo studium této otázky zanedbáváno, debata je stále živá a úkol není ani zdaleka vyřešen. Teoretické úvahy o vztahu mezi vrchností a vesnickou komunitou na bázi nevolnictví spadají do tří hlavních kategorií: „dominance šlechty“, „autonomie vesnické obce“ a „dualismu šlechty a vesnické obce“.

Zastánci první teorie tvrdí, že během tzv. „druhého nevolnictví“ byla vrchnost silná, zatímco vesnické obce slabé, neboť česká šlechta posilovala svoji moc na jejich úkor. Část svého původního vlivu získaly vesnické obce zpět, jakmile k tomu byla vrchnost donucena státními orgány. V Čechách zmíněná situace nastala již během osmdesátých let 18. století, zatímco v Rusku až během šedesátých let století následujícího. Je zajímavé, že uvedený názor je prosazován stoupenci dvou naprosto odlišných ideologických spekter – marxistickými⁵ i západními liberálními historiky.⁴ Je široce akceptován v historiografii českých zemích, ať už českými histo-

riky píšícími mezi lety 1945 až 1989,⁵ nebo historiky, kteří publikovali v období, které předcházelo nebo následovalo uvedenému časovému rozmezí.⁶ Navíc – v nedávno publikované zprávě Světové banky – tedy z pohledu moderních hospodářských věd je selhání raně novověkých i současných ekonomik dáváno do přímých souvislostí se špatnou úrovní „sociálního kapitálu a kolektivních aktivit“, jejichž příčinu je nutné spatřovat hlavně v potlačování obecních institucí ze strany vrchnostenské kanceláře.⁷ Zdá se to být smysluplné: silná vrchnost si přirozeně přála potlačit konkurenční obecní samosprávu.⁸

Nicméně v předešlých několika letech začali historikové zkoumat nevolnické společnosti „zdola“ a zjistili, že vesnické obce nebyly až tak bezmocné, jak se původně předpokládalo, přičemž se ukázalo, že ani vrchnost se netěšila žádné absolutní moci. Toto zjištění umožnilo vznik teorie „autonomie vesnické obce“, která popisuje tzv. „druhé nevolnictví“ na principu silných vesnických obcí a nevykonné či spíše pasivní šlechty. Tradiční in-

3 Robert BRENNER, *Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, in T. H. Aston – C. H. E. Philpin (edd.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge 1985, s. 23, 40–46; Hartmut HARNISCH, *Die Landgemeinde im ostelbischen Gebiet (mit Schwerpunkt Brandenburg)*, in: Peter Blickle (ed.), *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich*, München 1991, s. 309–339, zde s. 313, 325.

4 Např. Mack WALKER, *German Home Towns: Community, State, and General Estate, 1648–1871*, Ithaca 1971, s. 1–3, 326, 356, 392, 396, 419, 422–425; Peter BLICKLE, *Deutsche Untertanen: ein Widerspruch*, München 1981, s. 46–47.

5 Josef VÁLKA, *Hospodářská politika feudálního velkostatku na předbělohorské Moravě*, Praha 1962.

6 Václav ČERNÝ, *Hospodářské instrukce: přehled zemědělských dějin v době patrimoniálního velkostatku v 15.–19. století*, Praha 1950; Wilhelm WEIZSÄCKER, *Die Entstehung der Landgemeinde in Böhmen*, in: Hans Patze (ed.), *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen*, II, Konstanz 1964, s. 381–384. Velmi dobrý a v mnohém inspirující přehled problematiky podává P. HIML, *Die „armen Leute“*, s. 17–34.

7 Klaus DEININGER, *Land Policies for Growth and Poverty Reduction*, Oxford 2003, s. 19; další příklady názorů spojujících „společenský kapitál“ silných obcí s prosperujícím hospodářstvím a společenským vývojem v starším i novějším období doložil James S. COLEMAN, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, *American Journal of Sociology* 44, 1989, s. 95–120, zde s. 101–103; Robert D. PUTNAM – Robert LEONARDI – Rafaella Y. NANETTI, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton 1993, s. 121–148, 162–185.

8 Přijetí tohoto názoru pro východopolskou oblast doložil Richard C. HOFFMANN, *Land, Liberties, and Lordship in a Late Medieval Countryside: Agrarian Structures and Change in the Duchy of Wroclaw*, Philadelphia 1989, s. 358–369; Karlheinz BLASCHKE, *Dorfgemeinde und Stadtgemeinde in Sachsen zwischen 1300 und 1800*, in: P. Blickle (ed.), *Landgemeinde und Stadtgemeinde in Mitteleuropa. Ein struktureller Vergleich*, München 1991, s. 119–144, zde s. 142–145.

terpretace do určité míry přecenila schopnosti a možnosti vrchnostenské kanceláře vměšovat se do záležitostí uvnitř vesnických obcí. Požadavky vrchnosti vzrůstaly, ve své podstatě však byly vnímány spíše jako vnější faktory na obdobné úrovni jako např. počasí, aniž by jim byla přikládána nějaká větší důležitost. V případech vesnických obcí, které si trvale zachovávaly určitou autonomii, byl vztah k šlechtě poněkud odtažitý, takže vlastní záležitosti byly upřednostňovány na úkor vrchnostenských požadavků. Šlechta a venkovské obyvatelstvo se nacházely v odlišných sférách, takže někteří historikové dokonce prosazují názor, že samotné nevolnictví nebylo příliš podstatné. Jejich autoři dokonce tvrdí, že ve skutečnosti neexistoval žádný rozdíl mezi „východním nevolníkem“ a „západním svobodným“ rolníkem. Venkovské obyvatelstvo zasazené do prostředí nevolnické i svobodné společnosti se orientovalo na naplňování vlastních nezávislých cílů, čemuž však současně napomáhala autonomie vesnických obcí i osobité projevy lidové kultury, které nebyly činností vrchnostenské kanceláře vůbec poznamenány.⁹

Ale někteří historikové považují oba názory za neuspokojivé. Tvrdí, že podrobná empirická analýza složitosti vztahu mezi šlechtou a vesnickou

9 Příklady uvedeného názoru v kontextu různých oblastí publikovali pro středověké Německo – H. PATZE (ed.), *Die Anfänge der Landgemeinde und ihr Wesen*; pro středověkou Anglii – Edwin B. De WINDT (ed.), *The Salt of Common Life: Individuality and Choice in the Medieval Town, Countryside, and Church. Essays Presented to J. Ambrose Raftis*, Kalamazoo 1995; pro východopolskou oblast Německa v období raného novověku – Heide WUNDER, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, Göttingen 1986, s. 19, 37–41; Lieselott ENDERS, *Die Uckermark: Geschichte einer kurmärkischen Landschaft vom 12. bis zum 18. Jahrhundert*, Weimar 1992, s. 259–261, 498–500; TÁŽ, *Die Landgemeinde in Brandenburg: Grundzüge ihrer Funktion und Wirkungsweise vom 13. bis zum 18. Jahrhundert*, *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 129, 1993, s. 195–256, zde s. 206–208, 211, 223–227, 236, 243, 256; Thomas RUDERT – Hartmut ZÜCKERT (edd.), *Gemeindeleben: Dörfer und kleine Städte im östlichen Deutschland (16.–18. Jahrhundert)*, Köln–Weimar–Wien 2001. Zmíněný názor je hojně zastoupen v amerických studiích, které věnují pozornost problematice nevolnických obcí na území Ruska a v Pobaltí, např. Daniel FIELD, *The End of Serfdom: Nobility and Bureaucracy in Russia, 1855–1861*, Cambridge (Mass.) 1976, s. 22; Steven HOCH, *Serfdom and Social Control in Russia: Petrovskoe, a Village in Tambov*, Chicago 1986; TÝŽ, *The Serf Economy and the Social Order in Russia*, in: M. L. Bush (ed.), *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage*, London–New York 1996; Edgar MELTON, *Serfdom and the Peasant Economy in Russia, 1780–1860* (doktorandská práce), Columbia University 1984; Andrejs PLAKANS – Charles WETHERELL, *Family and Economy in an Early Nineteenth-Century Baltic Serf Estate*, in: Richard L. Rudolph (ed.), *The European Peasant Family and Society: Historical Studies*, Liverpool 1995. Kritická studie uvedené teorie ve středověkém kontextu Paul FREDMAN, *North-American Historiography of the Peasant Land Market*, přednáška přednesená na kolokviu Consacré à l'Étude du Marché de la Terre au Moyen Âge (Treilles, 21.–26. 6. 1999) <http://lamop.univ-paris1.fr/W3/Treilles/freedman.html>

obcí v určitých společnostech ukazuje, že nevolnictví se nemohlo prosadit bez silných vrchnostenských ani vesnických institucí. Aby šlechta získala značný díl výsledků práce svých poddaných, musela zasahovat do jejich života v mnohem větším rozsahu, než předpokládá teorie „autonomie vesnické obce“. Současně je nutno uznat, že vrchnost byla schopna získat potřebné informace a kontrolu nad vesnickou obcí také díky představitelům místní samosprávy, což podporovalo vznik silných obecních institucí.¹⁰ Tento myšlenkový směr je mnohem méně jednotný než první dva zmiňované směry. Pro zjednodušení budeme užívat termín „dualismus“, u něhož jsou prokazatelné některé shodné rysy s teorií, na jejímž základě byla obec nevolníků v Rusku a východních částech Německa „dualistickou“ institucí sloužící shodně zájmům obou skupin – poddaných i vrchnosti.¹¹ Některé verze „dualismu“ neobstojí ve srovnáním s teorií „dominance šlechty“; která prostý lid posouvá do podoby pouhého vrchnostenského nástroje. Zmíněný názor bude prostřednictvím této studie podroben kritické analýze.¹² Kritický „dualismus“, zahrnující v sobě skepticismus vůči teleologickým

-
- 10 Reprezentativní zástupci této teorie např. Tom SCOTT, *Introduction*, in: týž (ed.), *The Peasantries of Europe from the Fourteenth to the Eighteenth Centuries*, London–New York 1998, s. 8; P. HIML, *Die „armen Leute“*, s. 8–9, 150–151, 182–184; William W. HAGEN, *Ordinary Prussians: Brandenburg Junkers and Villagers, 1500–1840*, Cambridge 2002, s. 423–425. „Dualismus“ je (ač se silným příklonem k autonomii vesnické obce) akceptován v některých studiích: J. PETERS (ed.), *Gutsherrschaft als soziales Modell*; TÝŽ (ed.), *Konflikt und Kontrolle in Gutsherrschaftsgesellschaften: über Resistenz- und Herrschaftsverhalten in ländlichen Sozialgebilden der Frühen Neuzeit*, Göttingen 1995; TÝŽ (ed.), *Gutsherrschaftsgesellschaften im europäischen Vergleich*, Berlin 1997, zde T. RUDERT, *Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde*, s. 213.
 - 11 Jeden ze zakladatelů konceptu „dualismu“ obce Franz STEINBACH, *Geschichtliche Grundlagen der kommunalen Selbstverwaltung in Deutschland*, in: Franz Petri – Georg Droege (edd.), *Collectanea Franz Steinbach: Aufsätze und Abhandlungen zur Verfassungs-, Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, geschichtlichen Landeskunde und Kulturraumforschung*, Bonn 1967, s. 524–528; totéž ve vztahu k ruskému prostředí publikoval V. A. ALEKSANDROV, *Sel'skaja obščina v Rossii (XVII–načalo XIX v.)*, Moskva 1976; shrnutí provedl David MOON, *The Russian Peasantry, 1600–1930: The World the Peasants Made*, London–New York 1999, s. 230–231.
 - 12 Thomas WINKELBAUER, „Und sollen sich die Parteien gütlich miteinander vertragen“: zur Behandlung von Streitigkeiten und von „Injurien“ vor den Patrimonialgerichten in Ober- und Niederösterreich in der frühen Neuzeit, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 129, 1992, s. 129–158; Helmuth FEIGL, *Die niederösterreichische Grundherrschaft vom ausgehenden Mittelalter bis zu den thersianisch-josephinischen Reformen*, Wien 1964; H. HARNISCH, *Die Landgemeinde*, s. 243–245; T. RUDERT, *Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde*, s. 198, 218; Dana ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen: ein Beitrag zur Existenz der rechtlichen Dorfautonomie in der Herrschaft Frýdlant in Nordböhmen (1650–1700)*, in: J. Peters (ed.), *Gutsherrschaftsgesellschaften*, s. 210.

pojednáním o úpadku vesnických obcí i vůči výhodám vesnického „sociálního kapitálu“, představuje mnohem adekvátnější empirické zjištění než teorie „dominance šlechty“ či „autonomie vesnické obce“, neboť mnohem lépe vnímá pohnutky vrchnosti i poddaných.

Pro hodnocení těchto různých teoretických přístupů je důležité je konfrontovat s empirickým poznáním toho, jak vesnické komunity a vrchnostenské kanceláře na sebe vzájemně působily. Taková literární díla, jako např. cestopisy, kameralistické traktáty nebo tzv. hausfäterliteratur, jsou pro zmíněné účely nevhodné, protože popisují šlechtu a venkov způsobem odpovídajícím cílům používané rétoriky.¹³ Ani soudobá legislativa však není tím spolehlivějším pomocníkem, protože vrchnostenské instrukce i zemské zákony odrážely přání svých tvůrců, nikoliv skutečnou realitu.¹⁴ K objasnění principu fungování vesnické obce může nejlépe přispět komparativní studium pramenů, které postihují vztah šlechty a poddaných.

Tato mikrohistorická studie vznikla na základě bohaté pramenné základny, která byla podrobena kvalitativní i kvantitativní analýze.¹⁵ Výzkum byl prováděn na příkladu severočeského panství Frýdlant, které však není plně reprezentativní pro celou oblast Čech. V uvedeném případě se jednalo o příhraniční, jazykově německou oblast osídlenou během středověké kolonizace. Náležela k systému dědičných rychet, který se na většině českého území vůbec neprosadil.

13 Kameralistickou literaturou je označován soubor úřednických a administrativních spisů, které ve velké míře zahrnují interpretaci státního a lokálního práva způsobem sloužícím ke zvýšení výkonnosti vlády a zlepšení výpočtu daňového základu. Hausfäterliteratur představuje obdobný žánr obsahující normativní dikci a praktická doporučení s cílem pomoci rodové šlechtě a správcům panství vyzdvihnout výkonnost, s kterou svá panství spravovali a z nichž získávali své příjmy. Diskuse o nevhodnosti těchto pramenů pro zhodnocení situace rolníků, kteří byli zatíženi vrchnostenskými dávkami, blíže P. HIML, *Die „armen Leute“*, s. 17, 24; Hermann REBEL, *Peasantries under the Austrian Empire, 1300–1800*, in: T. Scott (ed.), *Peasantries of Europe*, s. 219–220.

14 Vzájemný vztah šlechta – obec abstrahovaný z těchto instrukcí v optice teorie „dominance šlechty“, blíže V. ČERNÝ, *Hospodářské instrukce*.

15 Výhody této metody ke zkoumání společenských interakcí v zemědělských společnostech, blíže Hans MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen, 1650–1900*, Göttingen 1996, s. 13–38; Sheilagh OGILVIE, *A Bitter Living: Women, Markets, and Social Capital in Early Modern Germany*, Oxford 2003, s. 4–7, 22–36, 320–321; André W. CARUS – Sheilagh OGILVIE, *Turning Qualitative into Quantitative Evidence: A Well-Used Method Made Explicit*, Cambridge Working Papers in Economics, č. 0512 (únor 2005), nestránkováno. Výhody této metody pro studium společností v období druhého nevolnictví jsou dobře popsány v studii J. PETERS (ed.), *Guts-herrschaft als soziales Modell*; TÝŽ (ed.), *Konflikt und Kontrolle*; TÝŽ (ed.), *Guts-herrschaftsgesellschaften*.

TABULKA č. 1
Zastoupení poddaných v případech projednávaných před vrchnostenským soudem
(frýdlantské panství, 1583–1787)

Období	Případy (počet)		Případy (%), které vrchnostenský soud projednával				
	Celkem	Roční průměr	Rychtář	Konšelé	Obecní rada	Celá obec	Kombinace*
1583–1587	259	52	13	4	12	2	22
1588–1592	213	43	10	3	12	4	21
1593–1597	96	19	23	15	25	3	36
1598–1602	81	16	10	14	23	4	27
1603–1607	494	99	32	16	34	6	51
1608–1612	492	98	23	12	20	5	34
1613–1617	278	56	31	14	27	12	44
1618–1619	211	106	37	19	39	9	51
1627, 1629–31	364	91	28	10	29	7	43
1645	196	196	18	6	32	23	41
1649–1654	278	46	33	17	33	10	45
1655–1659	255	51	32	15	32	9	39
1660–1664	111	22	36	23	35	14	52
1674–1679	163	27	29	14	8	9	38
1680–1684	118	24	23	11	4	16	34
1685–1692	183	23	32	21	37	14	48
1781–1787	81	12	35	12	22	10	56
Předválečné období (1583–1617)	1913	55	23	11	23	6	36
Válečné období (1618–1645)	771	110	28	11	33	11	45
První poválečné období (1649–1664)	644	40	33	17	33	10	44
Pozdější poválečné období (1674–1692)	464	24	29	16	19	13	41
Období po zrušení nevolnictví (1781–1787)	81	12	35	12	22	10	56
Celkem	3873	46	27	13	26	8	40

* Obec v uvedených případech reprezentovalo více zástupců, např. rychtář a konšel nebo přísežný.

TABULKA č. 2
**Stěhování, majetkové transakce a povolení manželství:
 frýdlantské panství***

Žádost	Žádosti o povolení stěhování a osvobození		Žádosti týkající se majetkových transakcí		Žádosti ohledně povolení uzavření sňatku	
	Počet	%	Počet	%	Počet	%
Vyhověno	27	25	25	26	37	33
Vyhověno podmíněčně	46	43	36	38	43	39
Vyhověno částečně	0	0	1	1	0	0
Odložena	11	10	9	9	5	5
Odmítnuta	22	21	25	26	20	18
Není známo	0	0	0	0	6	5
Celkem	106	99	96	100	111	100

* Žádostem poddaných však nemuselo být vždy vyhověno. Prameny – žádosti o vystěhování, osvobození a majetkové transakce: SOAD HS, kart. 81–82, Dekretbücher Friedland, 1652–1682; petice zaznamenané v období 9. listopad 1652 až 18. listopad 1682; celkový počet případů: 3 644. Pro povolení manželství: SOAD HS, kart. 61, 77–80, 709, Amtsprotokolle Friedland, 1583–1692, uvedené případy (celkem 3792 žádostí) byly řešeny vrchnostenskými soudy v období před zrušením nevolnictví. Z důvodu zaokrouhlování součty v některých případech nedosahují hodnoty 100 %.

Hlavní přínos předložené studie spočívá v rozboru problematiky vesnické obce, která je však nahlížena nikoliv shora (od vrchnosti), jak bývá většinou zvykem, ale z jejího samotného nitra. Zatímco evropská agrární historiografie uvedené téma zkoumá již dlouhodobě, v českém prostředí bylo zanedbáváno. Jakoby se automaticky usuzovalo, že během tzv. „druhého nevolnictví“ byla práva obce silně omezena – tudíž neměla větší význam. Na konkrétním materiálu z frýdlantského panství se však podařilo prokázat, jak rozsáhlé pravomoci si česká vesnická obec během raného novověku i nadále uchovávala.

Oblast Čech představovala jednu z mnoha evropských společností, které v raném novověku prošly obdobím „druhého nevolnictví“ ve smyslu systematického posilování vrchnostenské moci na úkor venkovského obyvatelstva.¹⁶ Od poloviny 16. století lze doložit, že česká šlechta obecně –

¹⁶ Vymezení tzv. „druhého nevolnictví“ v Čechách, blíže Eduard MAUR, *Vrchnosti a poddaní za třicetileté války*, Folia historica bohemia 8, 1985, s. 241–264, zde s. 241–247; o frýdlantském panství blíže Markus CERMAN, *Gutsherrschaft vor dem „Weißen Berg“*. *Zur Verschärfung der Erbuntertänigkeit in Nordböhmen 1380 bis 1620*, in: J. Peters (ed.), *Gutsherrschaftsgesellschaften*, s. 91–105, 109–111.

a vrchnost na Frýdlantu především – rozšiřovala své hospodářské aktivity (rentovně režijní velkostatek), zvyšovala peněžní renty a současně zaváděla nové poddanské povinnosti postihující i takové skupiny osob, kterých se až dosud žádné pracovní povinnosti netýkaly. Nově byly dávkami zatíženy veškeré aktivity poddaných provozované nad rámec zemědělství (např. nezemědělské aktivity, protoindustriální výroba, lesnictví). Vrchnost současně zavedla tržní monopoly a posílila své zákonné právo o možnost zasahovat do sféry ekonomických i demografických rozhodnutí venkovského obyvatelstva.¹⁷ V případě sporných záležitostí neměli poddaní právo odvolávat se k jiným než vrchnostenským soudům, které však zpravidla upřednostňovaly vrchnostenské zájmy. Až do vydání patentu o zrušení nevolnictví (1781) stát zasahoval do vztahu mezi vrchností a poddanými jen v naprosto ojedinělých případech.¹⁸

Panství Frýdlant představovalo součást většího dominia, kde v prvním sledovaném období (1558–1621) vládly tři generace šlechtického rodu Redernů. Za účast na stavovském odboji byl však jejich majetek zkonfiskován ve prospěch císaře, který s ním odměnil legendárního vojevůdce Albrechta z Valdštejna. Ten frýdlantské panství spravoval až do roku 1634, než byl v Chebu zavražděn. Následně se jeho novým majitelem stal císařský generál Matyáš z rodu Gallasů (1635), jehož potomci si frýdlantské panství podrželi až do 19. století.¹⁹ Do zkoumané oblasti náleželo přibližně třicet pět až čtyřicet vesnic (včetně těch, které byly původně v držení lenků frýdlantského panství) a dvě poddanská města (Frýdlant a Nové Město pod

17 Miroslav HROCH – Josef PETRÁŇI, *Das 17. Jahrhundert: Krise der Feudalgesellschaft?*, Hamburg 1981; Arnošt KLÍMA, *Economy, Industry and Society in Bohemia in the 17th–19th Centuries*, Praha 1991; E. MAUR, *Vrchnosti*; M. CERMAN, *Gutsherrschaft vor dem „Weißen Berg“*.

18 Eduard MAUR, *Staat und (lokale) Gutsherrschaft in Böhmen, 1650–1750*; Sheilagh OGILVIE, *Staat und Untertan in der lokalen Gesellschaft am Beispiel der Herrschaft Frýdlant (Böhmen)*, obojí zveřejněno ve sborníku: Markus Cerman – Robert Luft (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat in Böhmen und im „Alten Reich“*, München 2005. Podobná situace v Horní Lužici, blíže T. RUDERT, *Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde*, s. 199. Uvedené prameny kontrastují s termínem „Verrechtlichung“ (harmonizace s právem) disputací mezi šlechtou a poddanými na území Pruska, blíže W. W. HAGEN, *Ordinary Prussians*, s. 423–425; oblast německého východního Polabí E. MELTON, *Gutsherrschaft*, s. 333–334; území dnešního Německa v širším pojetí Sheilagh OGILVIE, *Germany and the Crisis of the Seventeenth Century*, *Historical Journal* 35, 1992, s. 417–441, zde s. 425–426, 438–439.

19 Karl KLINDERT, *Christoph II. von Redern: der Letzte aus dem Hause Friedland. (Ein-Lebensbild aus dem dreißigjährigen Kriege*, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues* 3, 1909, s. 75–108; Anton RESSEL, *Beiträge zur Geschichte der gräflichen Familien Gallas und Clam-Gallas*, *Mitteilungen des Vereines für Heimatkunde des Jeschken-Isergaues* 21, 1927, s. 95–111; 23, 1929, s. 84–94, 159–170.

Smrkem). V jednotlivých vsích žilo přibližně 5600 převážně německy mluvících obyvatel (1651).²⁰

Každá obec – v 17. století zahrnovala přibližně od deseti do sta domácností – měla svůj vlastní orgán vesnické samosprávy – obecní soud (*Gericht*), jemuž předsedal vesnický rychtář (*Scholz*). Zpravidla byl obsazen šesti zástupci vesnické samosprávy, nazývanými buď obecní starší (*Ältesten*), přísežní (*Geschworenen*) nebo konšelé (*Schöppen*).²¹ Ačkoli se obecní soudy scházely jedenkrát do týdne (obvykle tomu bylo v neděli odpoledne), jediné písemné prameny, které dokládají jejich činnost, představují registra majetkových převodů poddaných.²² Na úrovni vyšší jurisdikce, tj. vrchnostenského úřadu se soudní kompetencí (*Amt*), písemné prameny vznikaly ve formě oficiálních zápisů z jednání (*Amtsprotokolle*). V případě frýdlantského panství se dochovalo dvacet dva svazků pocházejících z let 1583–1692 a 1781–1787. Protokoly, které obsahují, svědčí o 3873 projednávaných případech.²³ Plných 40 % případů (viz tabulka č. 1), které projednával vrchnostenský úřad prostřednictvím rychtáře, obecních starších, obecního soudu nebo „obce jako celku“, se týkalo místní správy. Vrchnost zároveň vedla knihy výnosů (*Dekretbücher* – v počtu přesahujícím sto ročně) obsahující výtahy z poddanských petic a odpovědí vrchnostenské kanceláře. Ze vzorku 3644 petičních výnosů pro období let 1652–1682 (viz ta-

20 Část starších, zvláště však německých nacionalistických studií, se snažila prokázat, že německy mluvící obyvatelstvo českých zemí (včetně frýdlantského panství) bylo progresivnější a „civilizovanější“ než jejich slovanští sousedé, neboť všechny významnější vesnické instituce byly pod kontrolou prvně jmenovaných. Podobné hypotézy jsou však v nejlepším případě založeny na normativních zdrojích a musí být ještě propracovány podrobným výzkumem provedeným na komparativní bázi. Společný česko-rakousko-britský výzkumný projekt „Společenské struktury v Čechách“, z něhož vychází tato studie, je založen na základě výzkumu vzorků ze sedmi panství, některé s česky a jiné s německy mluvícím obyvatelstvem. Zatím nebyly doloženy žádné systematické rozdíly v demografické a společenské struktuře, mezi ekonomickým chováním nebo autonomií obcí v oblastech s česky nebo německy mluvícími obyvateli; blíže Markus CERMAN – Hermann ZEITLHOFER (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen: ein regionaler Vergleich von Wirtschaft und Gesellschaft in Gutsherrschaften, 16.–19. Jahrhundert*, Wien–München 2002; M. CERMAN – R. LUFT (edd.), *Untertanen, Herrschaft und Staat*.

21 Počet soudců – např. SOAD HS, kart. 78, Amtsprotokolle (zápisy z jednání panských soudů) 1616–1619, f. 118 (4. 8. 1618).

22 Použití uvedených register (*Schöppenbücher*) ke zkoumání autonomie vesnice, např. D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*; TÁŽ, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft in der Frühen Neuzeit: die Herrschaft Frýdlant, 1558–1750*, in: M. Cerman – H. Zeitlhofer (edd.), *Soziale Strukturen in Böhmen*; P. HIML, *Die „armen Leüte“*, s. 169–170.

23 Těchto 22 dochovaných svazků pokrývá celkově dobu 84 let v následujících obdobích: 1583–1619, 1627, 1629–1631, 1645, 1649–1664, 1674–1692 a 1781–1787.

bulka č. 2), se přibližně 21 % týkalo vesnické administrativy a dalších 6 % celé vesnické obce.²⁴ Doplňující informace o poddanských obcích mohou být získány z kvantitativních pramenů, jako jsou berní rejstříky, zápisy z jednání výročních obecních soudů, korespondence a hlášení vrchnostenských úředníků i představitelů jednotlivých vesnických obcí. V případě kvantitativních pramenů nelze opomenout soupis poddaných podle víry (1651), berní rulu (1654), její revizitaci (1677), příznávací fáse tereziánského katastru (1722) a vrchnostenské nájemní seznamy pocházející z let 1381 a 1591. Všechny uvedené prameny poskytují dostatek informací k vytvoření představy o tom, jak na sebe vzájemně působily vrchnostenské a vesnické instituce, resp. jakým způsobem mohly ovlivňovat životy jednotlivců v období tzv. „druhé nevolnictví“.

Teorie dominance šlechty na území Čech v období raného novověku

Stoupenci teorie „dominance šlechty“ tvrdí, že rostoucí vrchnostenská moc během tzv. „druhé nevolnictví“ připravila vesnickou obec o všechny důležité funkce. Lze uvedenou koncepci uplatnit také v případě českého prostředí? Hlavní vesnickou institucí představoval obecní soud, neboli vesnická rada v čele s rychtářem a poradním sborem obecních starších (konšelů, přísežných). K posouzení významu vesnické obce je nutné prostudovat soudobé prameny a jejich prostřednictvím následně přezkoumat donucovací metody, oblast jurisdikce i nezávislost obecního soudu a jeho členů.²⁵

Velmi rozšířený názor, že venkovské instituce byly potlačovány vrchnostenskými institucemi, potvrzuje absence zápisů z jednání obecních soudů u většiny východopolských národů, ačkoli obdobné zápisy se dochovaly v mnoha částech západní Evropy.²⁶ O činnosti obecních soudů na

24 SOAD HS, kart. 81, Dekretbücher Friedland, 1652–1738.

25 Výborné shrnutí starších prací k problematice českých vesnických obcí obsahují Kamil KROFTA, *Dějiny selského stavu*, Praha 1919, s. 137–143; František VACEK, *Práva veské obce v 15. století*, Agrární archiv 28, 1916, s. 23–45; TÝŽ, *Selský stav v Čechách v letech 1419–1620*, Časopis pro dějiny venkova 14, 1927, s. 5–16, 81–93, 153–168, 241–256; 15, 1928, s. 1–24, 112–138, 247–286; 16, 1929, s. 1–24, 81–103, 169–194, 249–278; 17, 1930, s. 1–22, 81–109, 145–163. Novější přehledy této problematiky poskytují: Josef HANZAL, *Vesnická obec a samospráva v 16. a na počátku 17. století*, Právněhistorické studie 10, 1964, s. 135–147; Alois MÍKA, *Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století*, Praha 1960, s. 139–140. Výborný výzkum na mikrohistorické úrovni poskytl P. HIML, *Die „armen Leüte“*, s. 150–181, 192–198.

26 Též studie k problematice jižních Čech P. HIML, *Die „armen Leüte“*, s. 163–166, 169–170. K dochovaným zápisům z jednání vesnických soudů ve Württembergu, blíže David SABEAN, *Property, Production and Family in Neckarhausen, 1700–1870*, Cambridge 1990, s. 72; Sheilagh OGILVIE, *State Corporatism and Proto-Industry: The Württemberg Black Forest, 1580–1797*, Cambridge 1997, s. 57–59.

území Čech svědčí *Schöppenbücher* (konšelské knihy – v pravém slova smyslu knihy „vesnických soudců“), které zaznamenávají majetkové převody, ale neuvádějí žádné jiné aktivity soudů. Jejich výskyt je však omezen pouze na oblast severních a severovýchodních Čech.²⁷ *Jahrdingsprotokolle* (zápisy z výročních shromáždění poddaných) jsou pokládány za záznamy o jednání obecních soudů; byly psány vrchnostenskými úředníky, kteří zmíněná shromáždění svolávali a dokonce jim osobně předsedali.²⁸ Přestože neexistují písemné záznamy o činnosti českých obecních soudů, jejich existenci nelze v zásadě popřít.

Pečlivá analýza zápisů vrchnostenského soudu odhalila osm různých forem zápisů, které vzešly z činnosti obecních soudů, přestože se do dnešní doby vůbec nedochovaly. Za prvé se jedná o výroky obecního soudu (*Weistümer* nebo *Rugen*).²⁹ Jejich existenci nepřímou dokládá stížnost dvou vesnických rychtářů na místního učitele, který si měl za sepsání soudních výroků (*Rugen*) účtovat více peněz, než bývalo dříve zvykem (1620).³⁰ Za druhé zde byly vedeny účetní knihy vesnické obce, jejichž absence bývá vnímána za důkaz slabosti poddaných za tzv. „druhého nevolnictví“.³¹ Na frýdlantském pan-

27 D. ŠTEFANOVA, *Herrschaft und Untertanen*; TÁŽ, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft*, s. 221–222; Libuše HORÁKOVÁ, *Vesnické konšelské knihy libereckého a frýdlantského panství*, Archivní časopis 19, 1969, s. 210–219; TÁŽ, *Poddanské poměry v době velkého povstání poddaného lidu v roce 1680*, in: Sborník příspěvků k době poddanského povstání roku 1680 v severních Čechách, Praha 1980, s. 43–96; TÁŽ, *Vesnické konšelské knihy na Clam-gallasovských panstvích: příspěvek k dějinám poddanské správy*, Sborník Severočeského muzea, Historia 7, 1984, s. 54–71. Konšelské knihy byly vedeny také ve vsi Rokytnice nad Jizerou a na panství Přísečnice; mimo oblast severních a severovýchodních Čech jsou doložitelné pouze v ojedinělých případech.

28 *Jahrdingsregister* je možné dohledat: SOAD HS, kart. 315. *Jahrdinge* ve své podstatě nepředstavovaly, jak se někdy tvrdí, jednání venkovského soudu: tyto soudy se konalý za absence panských úředníků; kromě zmíněných *Schöppenbücher* se žádné jiné prameny nedochovaly. V protikladu k nim byla dřívější shromáždění přednostů domácností (hospodářů), často až pro tři vesnice najednou. Předsedali jim dva až tři soudci z každé obce, ale v jejich čele stál vrchnostenský úředník (správce). Tato setkání byla svolávána a zaznamenávána panskými úředníky, nelze je tedy považovat za dokumenty vzniklé vesnickou administrativou.

29 Günther FRANZ, *Geschichte des deutschen Bauernstandes vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1970, s. 50, 53, 58, 62; R. BRENNER, *Agrarian Class Structure and Economic Development*, s. 41–42; rozbořem těchto dokumentů se v případě německých osad (středověké Čechy) zabýval J. HANZAL, *Vesnická obec*; Ludwig SCHLESINGER, *Deutschböhmisches Dorfweistümer*, Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Deutschen in Böhmen 15, 1876–1877, s. 169–176.

30 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 37–39, 23. 3. 1610: „Vor dießen Zeiten“.

31 H. HARNISCH, *Die Langgemeinde*, s. 319; TÝŽ, *Gemeindeeigentum und Gemeindefinanzen im Spätfeudalismus: Problemstellungen und Untersuchungen zur Stellung der Landgemeinde*, Jahrbuch für Regionalgeschichte 8, 1981, s. 126–174, zde s. 127, 139, 148.

ství³² zůstávaly trvale v kompetenci rychtáře a obecních starších. Obyvatelé obce Horní Řasnice (Bernsdorf) požadovali, aby rychtář či obecní starší předložil k nahlédnutí účetní knihy, aby se prokázalo, zda neprávem vybírali vysoké dávky ve prospěch vrchnosti (1649).³³ Do konfliktu s venkovany se dostal nový rychtář, který se snažil účetní knihy uvést do pořádku (1681).³⁴ Za třetí, obecní soudy vystavovaly kupní potvrzení (*Kaufzetteln*) ohledně majetkových převodů a dlužných částek. Vesničané s nimi argumentovali v případě sporů s představiteli obecní samosprávy i vrchnostenské kanceláře.³⁵ Za čtvrté, obecní soudy vedly seznamy vesnických hospodářů společně s výkazy jejich poddanských povinností. Uvedenou evidenci vrchnost používala k přezkoumání sporných případů, díky čemuž se některé z nich dochovaly v písemnostech patrimoniální správy.³⁶ Za páté, obecní soudy písemně zaznamenávaly výpovědi svědků, jichž vrchnostenská kancelář využívala v případech otěhotnění mimo manželství,³⁷ sporů o plnění poddanských povinností,³⁸ fyzického násilí,³⁹ prodeje obecního majetku⁴⁰ a lékařského vyšetření napařených osob.⁴¹ Za šesté, obecní soudy vydávaly příslušníkům vesnické obce potvrzení, že se těší dobré pověsti.⁴² Za sedmé, obecní soudy opisovaly a také archivovaly vrchnostenská nařízení.⁴³ Obecní soudy též zazna-

32 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 129, 15. 11. 1618; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 131, 27. 11. 1618; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 182, 28. 9. 1654; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 18, 11. 9. 1685; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 26, 8. 11. 1687.

33 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 19–20, 7. 12. 1649.

34 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1674–1681, f. 42, 15. 3. 1681: „alß selbige die Gemein Rechnung am Vergangenen sonstage, habe Zur richtigkeit bringen wollen“.

35 SOAD HS, kart. 315, Schrifstück 4, Jahrdings Artickeln 1620, f. 15, článek 62; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 3, 27. 2. 1604; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 12, 3. 11. 1609; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630, druhá část svazku (pro rok 1630), f. 27, 6. 6. 1631; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 19, 15. 12. 1649; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1655–1656, f. 22–23, 14. 3. 1656.

36 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 50, 7. 10. 1606; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1655–1656, f. 22–23, 14. 3. 1656; SOAD HS, kart. 478, „Vor Zeichniß der Gemein Bullen dorff“, 26. 9. 1677; SOAD HS, kart. 478, „Verzeuchnuß der Gemeyne Bertzdorff“, 28. 9. 1677.

37 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 3–4, 30. 10. 1649.

38 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1656–1660, f. 120, 28. 5. 1659.

39 SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 10, 12. 4. 1661; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 111, 8. 5. 1664.

40 SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 92, 12. 6. 1663.

41 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 23, 14. 9. 1687.

42 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630–1631, f. 1, 14. 1. 1630; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 22, 27. 11. 1685.

43 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 43, 24. 11. 1688.

menávaly prohlášení věrnosti frýdlantské vrchnosti učiněná ze strany rebelujících vesničanů.⁴⁴

Zmíněné písemnosti vzniklé z činnosti obecních soudů se však většínou nedochovaly. Objevují se až při studiu velkého množství vrchnostenských záznamů s cílem nalézt odkazy na činnost poddanských obcí. Je však zřejmé, že uvedené prameny vznikaly působením běžných administrativních mechanismů působících uvnitř jednotlivých obcí. Můžeme tak usuzovat na základě označení *Schöppenladen* (vesnický archiv),⁴⁵ i ze zmínek o sporech mezi vesnickými rychtáři kvůli výkonu služeb, na kterých se měli vesničtí úředníci podílet.⁴⁶ Stručně řečeno, skutečnost, že se uvedená dokumentace v mnoha východopolských společnostech nedochovala, rozhodně neznamená, že by nikdy nemohla existovat. Archivy vesnických obcí se do současnosti nezachovaly; ne snad proto, že by obce byly slabé nebo pasivní, ale spíše v důsledku vzájemné souhry různých ekonomických i jiných okolností.

Druhý velmi rozšířený názor tvrdí, že obecní soudy ztratily v době tzv. „druhé nevolnictví“ svůj vliv, protože vrchnost si zřídila monopol pro vlastní soudy.⁴⁷ Nicméně pečlivý rozbor odkazů na obecní soudy ve spisech patrimoniální správy zmíněný předpoklad popírá. Obecní soudy na frýdlantském panství byly obdařeny širokou škálou donucovacích prostředků k prosazení svých vlastních rozhodnutí. Mohly poddaným naříditi splacení dluhu,⁴⁸ ohlásit⁴⁹ nebo odvolat⁵⁰ se k vrchnostenskému soudu, příp. upustit od vznesené žaloby.⁵¹ Obecní soud jako celek nebo pouze

44 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 43, 24. 11. 1688.

45 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 3, 27. 2. 1604; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 33, 5. 6. 1686; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 50, 16. 1. 1687; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 52, 16. 1. 1687.

46 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 37–39, 23. 3. 1610; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 92, 12. 6. 1663; SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 95, 29. 5. 1607; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 168, 170–171, 10. 5. 1619.

47 Blíže T. RUDERT, *Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde*, s. 207–209.

48 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 3, 22. 8. 1609; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 28, 12. 3. 1605.

49 SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 84, 6. 6. 1606; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1649–1655, f. 61–63, 31. 1. 1650.

50 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 186, 15. 6. 1619; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 45, 17. 12. 1686.

51 SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 54, 24. 6. 1604; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 45, 20. 4. 1610; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 3, 9. 6. 1611; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 157, 7. 3. 1619; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630–1631, druhá část svazku (pro rok 1631), f. 10, 7. 3. 1631.

rychtář a obecní starší (jako soudní vykonavatelé) byli oprávněni vsadit provinilé osoby do vesnického vězení, odsoudit je ke vsazení do klády nebo ke spoutání řetězy ve vesnické krčmě.⁵² Čas od času vrchnost obecní soud pokárala, zvláště když se dozvěděla o praktikování krutých podmínek věznění nebo v případě, že ji obecní soud včas neinformoval o svém postupu. Muž z Bedřichova (Bertelsdorf) obviněný z krádeže v Habarticích (Ebersdorf) byl zbit a vsazen do vězení (na pět dnů bez poskytnutí lékařské pomoci), dokud se nepřiznal ke spáchanému činu (1686).⁵³ Vrchnost obecní soud v jeho rozhodnutích většinou podporovala,⁵⁴ vedla jej k tomu, aby provinilce vsazoval do vězení,⁵⁵ aby trestal vzpurné poddané i osoby, kterým se podařilo utéct z obecního vězení.⁵⁶ Někdy bylo revoltujícímu vesničanovi výslovně nařízeno, aby prokazoval věrnost a poslušnost své vrchnosti, vrchnostenskému i obecnímu soudu.⁵⁷ Za daných okolností je naprosto zřejmé, že není správné si představovat obecní a vrchnostenské soudy jako dva konkurenční subjekty usilující o mocenský monopol. Vrchnost obecní soud podporovala v jeho rozhodnutích, za což se jí dostávalo maximální podpory.

52 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 1, 21. 2. 1604; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 16, 10. 11. 1609; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 56, 28. 5. 1610; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 93, 12. 5. 1618; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 179, 8. 7. 1619; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 44, 16. 10. 1627; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 78, 23. 9. 1662; SOAD HS, kart. 78, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 12–13, 18. 9. 1594; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 71, 24. 7. 1610; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 93, 8. 4. 1611; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 39, 31. 8. 1686; SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 54, 3. 4. 1604; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 94, 4. 5. 1611; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 88–89, 28. 5. 1611; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 179, 14. 3. 1654; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 10, 23. 5. 1687.

53 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 45, 3. 12. 1686: „Von dem Ebersdorffer gerichten in stock geworffen, Vndt bies aufn 5:ten tag darinnen liegen lassen“.

54 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1655–1656, f. 7, 21. 12. 1655.

55 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 93, 12. 5. 1618; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 157, 7. 3. 1619; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630–1631, druhá část svazku (pro rok 1631), f. 10, 7. 3. 1631.

56 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 21, 16. 1. 1586; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 13. 3. 7. 1604; SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 96, 14. 10. 1607; SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 103, 7. 11. 1609; SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 105, 8. 2. 1610; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1650–1651, f. 42, 28. 5. 1951; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 27, 17. 11. 1687.

57 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 27, 17. 11. 1687: „Hienführo treu Vndt gehorsamb seiner gned.: Obrigkeit, dem Ambt, als auch den Gerichten iederzeit sich bezeugen woll“.

O bezmocnosti vesnických obcí za tzv. „druhého nevolnictví“ by měla svědčit finanční závislost. Frýdlantské poddanské obce nakupovaly, prodávaly, a dokonce i pronajímaly půdu. Obec Bernsdorf (Horní Řasnice) se rozhodla koupit půdu s cílem zřídit samostatné hospodářství pro nového faráře (1615).⁵⁸ Arnoltická (Arnsdorf) obec platila za pronajaté vrchnostenské pastviny 28 zlatých rýnských ročně.⁵⁹ K bedřichovické (Bertellsdorf) obci náleželo deset políček, jejichž výnos byl používán k zabezpečení chodu školy, o zbytek peněz se mezi sebou dělili obecní starší (1668).⁶⁰ Představitelé obce Háj (Göhe) prodali část obecní půdy „ve jménu celé vesnické obce“ s cílem zřídit novou selskou usedlost (1675).⁶¹ Dvě obce – Horní Řasnice (Bernsdorf) a Raspenava (Raspenau) – společně nakupovaly (1629, 1631) zrní; v uvedených případech se mohlo jednat o určitou odezvu na bídu válečných let.⁶² Vesnické obce společně financovaly budování místní infrastruktury, např. Albrechticím (Olbersdorf) bylo povoleno postavit pilu (1658),⁶³ ves Dolní (Wittig) mohla zbudovat kovárnu (1658)⁶⁴ či naopak Dětrichovu (Dittersbach) bylo zakázáno zřídit mlýn (1662).⁶⁵ Obyvatelé vesnice Předlánce (Priedlanz) si stěžovali, že rychtář ještě nezapltil tři zlaté rýnské za ovce, které si od obce koupil (1685).⁶⁶ Představitelé obce Dolní Řasnice (Rückersdorf) byli obviněni z toho, že „neobvyklým způsobem nakládali se společnými penězi“ (1674).⁶⁷

Obecní soud mohl současně sloužit jako oficiální úschovna peněz, které se staly předmětem sporu,⁶⁸ příp. oběživa určeného na splacení dlu-

58 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 112, 2. 6. 1615.

59 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1652–1662, f. 79, 24. 4. 1661.

60 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1668–1669, f. 10, 28. 7. 1668: „10 Plänel ... der Gemeinde Zu Berzdorff Zu stendig geweßen, Vnnd daß Jenige, waß daron ein genohmmen, Zur Schulen Verwendet, Vnnd daß übrige den Gemein Eltisten berechnet worden“.

61 D. ŠTEFANOVA, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft*, s. 222–223; TÁŽ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 205–206.

62 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630–1631, 22. 4. 1631, druhá část svazku (1631), f. 24 (koupě proběhla v roce 1629, zaplacení nebylo dořešené ještě v roce 1631); SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630–1631, 30. 8. 1631, druhá část svazku (1631), f. 48 (ke koupi došlo někdy před rokem 1631).

63 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1652–1657, f. 44, 12. 9. 1657.

64 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1656–1663, f. 47, 25. 6. 1658.

65 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1656–1663, f. 163, 1. 2. 1662.

66 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 16, 4. 8. 1685: „vor erkauffte Schaafe von der Gemeinde 3 f. nicht bezahlet hette“.

67 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1674–1681, f. 2, 17. 9. 1674: „haben sie sich hochsträflicher weißen Vnterstanden ... Vnngewöhnliche dispositiones mit der Gemeine geldern Zue machen“.

68 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, f. 4, 4. 4. 1629; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 1, 4. 2. 1627; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, Zettel 8–9, asi 25. 5. 1629–1. 6. 1629.

hů,⁶⁹ zabaveného alkoholu,⁷⁰ ukradeného obilí⁷¹ nebo koní.⁷² Současně mohl udílet pokuty,⁷³ které však byly vyměřeny spíše množstvím piva, nežli konkrétním finančním obnosem. Do jeho kompetence náležel výběr peněz určených k zaplacení „soudních výloh“⁷⁴ či „spotřebních nákladů“.⁷⁵ Uvedené příklady svědčí o tom, že obce disponovaly širokým spektrem finančních pravomocí.⁷⁶

Další názor tvrdí, že během tzv. „druhého nevolnictví“ obecní soudy vykazovaly omezenou míru jurisdikce v oblasti rodinných nebo sousedských sporů. Údajně nemohly projednávat případy za situace, kdy jeden ze zúčastněných nebyl příslušníkem dané obce.⁷⁷ Avšak i zmíněnou teorii frýdlantské prameny zpochybňují. Obecní soudy projednávaly rodinné a sousedské neshody, osobní spory související s prodejem usedlosti;⁷⁸ zároveň se zabývaly projednáváním dědických záležitostí,⁷⁹ naplňováním pozůstalostí,⁸⁰ výměnkářských smluv,⁸¹ udělováním stavebních povo-

69 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, f. 4, 4. 4. 1629; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 1, 4. 2. 1627.

70 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 75, 2. 4. 1650.

71 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 84, 29. 11. 1610.

72 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 38, 4. 9. 1627.

73 SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 54, 24. 7. 1604; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 96, 4. 6. 1650; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 81, 31. 1. 1663; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 16–17, 26. 5. 1661; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 63–64, 4. 8. 1662.

74 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 13, 3. 7. 1604; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 6, 4. 3. 1687.

75 SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 71, 2. 8. 1605; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 64, 19. 8. 1662; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 34, 5. 6. 1686.

76 Finanční pravomoci vesnických obcí na jihočeském panství Český Krumlov, blíže P. HIML, *Die „armen Leüte“*, s. 163–166, 169–170; obdobná zjištění pro Horní Lužici v období „druhého nevolnictví“, blíže T. RUDERT, *„Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde“*, s. 200–201, 205–206.

77 K. BLASCHKE, *Dorfgemeinde*, s. 121–122, 131–132; L. ENDERS, *Die Landgemeinde*, s. 200; Wilhelm WEIZSÄCKER, *Das deutsche Recht der bäuerlichen Kolonisten Böhmens und Mährens im XIII. und XIV. Jahrhunderte*, Mitteilungen des Vereins für die Geschichte der Deutschen in Böhmen 2, 1913, s. 476–542, zde s. 532.

78 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 3, 27. 2. 1604; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 45, 16. 4. 1610; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 28, 24. 11. 1687.

79 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1650–1651, f. 27, 4. 4. 1651.

80 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1650–1651, f. 29, 14. 4. 1651.

81 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 2, 27. 2. 1604; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 96, 4. 6. 1650.

lení,⁸² vymezováním hranic poddanských pozemků,⁸³ případy nactiutrhaní,⁸⁴ fyzického napadení⁸⁵ či krádeže.⁸⁶ Aktivita obecních soudů doložitelná na frýdlantském panství však byly často ještě mnohem širší. Za prvé, poddanské dluhy byly evidovány u obecního soudu, vrchnostenský soud jim věnoval pozornost, pouze pokud nebyly řádně spláceny.⁸⁷ Za druhé, obecní soudy představovaly první instanci, u které bylo možné vznést obvinění z fyzického napadení,⁸⁸ dokonce i v případech zabití. Muž z obce Krásný Les (Schönwald) obvinil svého švagra, že zavinil smrt jeho sestry (1685).⁸⁹ Za třetí, ačkoliv krádež náležela do kompetence vrchnostenského soudu, nebylo nikterak výjimečné, pokud obecní soudy projednávaly obvinění z uvedeného činu. Zmíněný postup je patrný na případu zloděje, který byl uvězněn z rozhodnutí habartického (Ebersdorf) obecního soudu.⁹⁰ Za čtvrté, obecní soudy byly první instancí, která se zabývala sexuálními zločiny, jako bylo smilstvo, otěhotnění mimo manželství,⁹¹ cizoložství⁹² či vražda dítěte.⁹³ Ještě než došlo k zpolitizování náboženské problematiky během třicetileté války, se obecní soudy zabývaly přešupky v duchovní oblasti. Rychtář a obecní starší z Mníšku (Einsiedl) uvěznil vesničana, který „příliš klel, používal vulgární slova a rouhal se proti Bohu“ (1611).⁹⁴

82 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1645, f. 39, 17. 6. 1645.

83 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 34, 4. 6. 1605; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 13, 25. 5. 1685.

84 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 37, 12. 7. 1605.

85 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 1–2, 21. 5. 1611.

86 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 190, 8. 5. 1685.

87 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 3, 22. 8. 1609; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 92, 12. 3. 1611; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 36, 9. 4. 1587; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 40, 21. 10. 1605.

88 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1645, f. 39, 17. 6. 1645; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 11, 8. 5. 1664; SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 65, 21. 4. 1605; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1650–1651, f. 2, 18. 10. 1650; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 98, 19. 6. 1663.

89 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–7, f. 6, 30. 4. 1685.

90 Habartický případ, blíže pozn. 52. Další případy projednávaných obvinění z krádeží u venkovských soudů, blíže SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 6, 4. 7. 1611; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 55, 28. 10. 1617; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 81, 31. 1. 1663.

91 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, f. 1, 15. 3. 1629; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 39, 31. 8. 1686.

92 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, f. 27, 7. 2. 1630; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 3, 9. 6. 1611.

93 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1656–1660, f. 14, 23. 11. 1656.

94 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 94–95, 2. 5. 1611: „sehr geflucht Vnnd gescholten Vnnd gotte greulich. gelestert“.

Obecní soudy frýdlantského panství projednávaly případy obyvatel z téže vsi či osob pocházejících z jiných vesnic téhož panství,⁹⁵ obyvatel měst,⁹⁶ nižších vrchnostenských úředníků (jako byl např. fojt – správce šlechtických statků),⁹⁷ případně i osob žijících mimo panství.⁹⁸ Je tedy naprosto zřejmé, že vrchnost se nesnažila omezovat jurisdikci obecních soudů, spíše spoléhala, že právě ony vyřeší velkou část běžných případů. Do jejich kompetence náleželi také dva vesničané z Dolní Řasnice (Rückersdorf), kteří „ignorovali rozhodnutí obecního soudu a rozhodli se vzít spravedlnost do svých vlastních rukou“ (1611).⁹⁹

Poslední domněnka vyslovená v souvislosti s rolí obecních institucí za tzv. „druhého nevolnictví“ vychází z předpokladu, že vesničtí rychtáři a obecní starší byli jmenováni vrchnostenskou kanceláří, tudíž nikdy nemohli jednat naprosto nezávisle. V případě vzpoury nebo pokud se představitelé obecní samosprávy neosvědčili z jiných důvodů, vrchnost mohla proti nim účinně zasáhnout.¹⁰⁰ V oblastech, kde byli rychtáři jmenováni, mohlo dojít k jejich propuštění. Pokud se jednalo o „dědičné“ rychtáře (na frýdlantském panství), nebylo možné přistoupit k jejich sesazení.¹⁰¹ Obecní starší však mohli být svého úřadu zbaveni.

95 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 13, 3. 7. 1604; SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 11, 12. 3. 1627.

96 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1585–1592, f. 18, 7. 1. 1586.

97 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 30, 6. 4. 1686.

98 SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 84, 6. 6. 1606; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, fs. 40–41; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630–1631, str. 32, 21. 9. 1630; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1645, f. 18, 27. 5. 1645; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 11, 17. 11. 1649; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 20, 4. 12. 1649; SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 7, 10. 3. 1687. Poddaní cizích vrchností se k obecním soudům na frýdlantském nesměli dostavit jinak než dobrovolně (například zde plánovali určité majetkové transakce) nebo na příkaz své vlastní vrchnosti (např. na základě reciproční smlouvy s majiteli frýdlantského panství).

99 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 6, 4. 7. 1611: „die gerichte ... hindan gesetzt, Vvnd ihnen also selbsten Verhelffen wollen“.

100 K. BLASCHKE, *Dorfgemeinde*, s. 132–133; P. BLICKLE, *Deutsche Untertanen*, s. 45–46; W. W. HAGEN, *Ordinary Prussians*, s. 454–466; R. C. HOFFMANN, *Land, Liberties, and Lordship*, s. 360–361; T. RUDERT, *Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde*, s. 203.

101 Blíže W. WEIZÄCKER, *Das deutsche Recht*, s. 508, 531; L. HORÁKOVÁ, *Poddanské poměry*, s. 47; lokální studie k problematice vesnických starostů, zvláště Jaroslav NOVOTNÝ, *Rychtáři – fojti – šoltysové*, in: František Matějka (ed.), *Feudální velkostatek a poddaný na Moravě s přihlédnutím k přílehlému území Slezska a Polska*, Praha 1959; Jiří ZÁLOHA, *Dědiční rychtáři ve Fefrech*, Jihočeský sborník historický 26, 1957, s. 46–48; Jan LINTNER, *Rychtářská instrukce a rychty v polovině XVII. stol. na panství chýnovském*, Jihočeský sborník historický 16, 1947, s. 10–13.

Existují dva důvody, pro které nelze všechny představitele obce vnímat jako zastánce zájmů majitele panství. Za prvé, oni sami byli příslušníky vesnického společenství a často předstupovali před vrchnostenské soudy, kde obhajovali obecní zájmy před vrchnostenskými. Za druhé, vrchnostenští úředníci neradi zbavovali funkcí obecní představitele obcí, zpravidla tak činili pouze v ojedinělých případech. Z dochovaných pramenů vyplývá, že frýdlantský vrchnostenský soud intervenoval z pověření obecních starších pouze ve dvou případech, a to v době krátce trvajících valdštejnské správy (administrace), která však byla údajně velmi krutá.¹⁰² O své funkce ještě s mnohem menší pravděpodobností přicházeli obecní představitelé. Během dvacátých let 17. století rychtář z Luhu (Mildenau) zneužíval své postavení pro své osobní zájmy, takže u obyvatel obce neměl žádnou autoritu. Nicméně v roce 1616 vrchnostenský soud dospěl k závěru, že „místní vrchnost svěřila obecní soud do jeho rukou jednou a provždy“.¹⁰³ Když se v roce 1680 postavili frýdlantští rychtáři do čela vzpoury poddaných, nepřišli o své postavení, ale byli přinuceni vykoupit si zkonfiskovaná hospodářství zpět.¹⁰⁴ V roce 1686, kdy chtěl rychtář z Větrova (Ringenhain) rezignovat na svou funkci, vrchnost trvala na tom, že nemá právo vzdát se svého vlastního úřadu; pod pohrůzkou trestu mu bylo nařízeno opětovně zastávat funkci během nadcházejících dvou týdnů.¹⁰⁵ Důvody, pro které se vrchnosti – na českých i německých územích – nechtělo propouštět představitele jednotlivých obcí ze svých funkcí, zmínil hejtman poděbradského panství v roce 1656. Rychtář a část obecních starších z obce zvané Radovesnice byli povoláni (1655) k lůžku staré umírající ženy, aby vyslechli její poslední vůli. Místo splnění svého důstojného poslání ji však okradli o peníze, které si rozdělili mezi sebou; dokonce ani vrchnosti neodevzdali to, co jí po právu náleželo. Přestože jejich počínání vrchnostenské kanceláři oznámil poddaný ze sousední obce, poděbradský hejtman se vyslovil proti jejich propuštění s následujícím odůvodněním: „A i kdyby tento rychtář z povinnosti a ti obecní starší propuštění byli, takoví lidé málo sobě toho pokládají, i rádi bez těch prací a povinností v tyto časy budou. Nebo i jejich práce pro kontribuce rozličné a všeliké práce vrchnosti vykonávání a ty neposlušné lidi k tomu přivazování, na velké dvě míle na zámek k JMC [Jeho Milosti Císařské] přicházení, jim těžké a odporné jsou; i o druhých ještě méně smýšlím, avšak všechno při milostivém Vašich Excel. Milostí nařízení i milostivé paměti o toho chudého člověka,

102 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 2, 4. 2. 1627; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630, druhá část svazku (1631), f. 6, 19. 2. 1631.

103 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 5–6, 10. 8. 1616: „den Schultheßen einmahl von den herr S. gn. die gerichte vortrauet“.

104 L. HORÁKOVÁ, *Poddanské poměry*, s. 52. Opětné dosazení rychtáře z Krásného Lesa, blíže SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1681–1685, f. 2, 2. 10. 1681.

105 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1685–1687, f. 27, 26. 3. 1686: „ihme nicht zustehen sollen“.

kterýž to pronesl, odevzdaje, což jakkoliv při mně nařízeno bude, poslušně vykonati nepominu.“¹⁰⁶ Přestože vrchnost mohla rychtáře a obecní starší jmenovat i odvolávat, s ustavením nových představitelů vesnické samosprávy však bývaly někdy problémy, takže ty stávající se snažila udržet ve funkcích i za cenu přehlížení vážných profesních pochybení.

Prameny z frýdlantského panství nepotvrzují tezi, že by během tzv. „druhého nevolnictví“ vrchnost potlačovala vesnické instituce. Obecní samospráva si o své činnosti vedla písemné záznamy, dokonce disponovala vlastními finančními prostředky. Řešila široké spektrum občanských a kriminálních případů, v nichž mohla činit naprosto nezávislá rozhodnutí či používat vlastní nátlakové prostředky. Do čela jurisdikce byli postaveni zástupci obecní samosprávy, kteří se těšili z jistoty svého postavení, takže mohli vystupovat nezávisle. Představa, že by moc vrchnostenských institucí rostla na úkor představitelů vesnické samosprávy, zůstává nepotvrzena.

Teorie autonomie vesnické obce ve světle českých pramenů

I když během tzv. „druhého nevolnictví“ česká šlechta usilovala o posílení své moci nad poddanými, v podstatě zde nedocházelo k potlačování obecní samosprávy. Že by posílení, či dokonce plná autonomie vesnické obce působily na důležité sféry lokálního života, které by vrchnost vůbec neovlivňovala?¹⁰⁷ Prameny z frýdlantského panství dokládají, že poddaní se účastnili individuálních majetkových transakcí, do kterých vrchnost nezasahovala. Aniž by docházelo k vměšování ze strany vrchnostenské kanceláře, byly uzavírány sňatky, řešeny osobní konflikty mezi poddanými, probíhaly majetkové převody i stěhování uvnitř vesnické obce. Zmíněná zjištění vedou některé historiky k argumentaci, že vrchnost, která nezasahovala do ekonomických a populačních poměrů svých poddaných, musela postrádat moc nebo zájem o vměšování do záležitostí, které zůstávaly plně v kompetenci autonomní vesnické obce.¹⁰⁸

106 Národní archiv Praha, NM 26, Poděbrady, P. 26/10, No. 35, 6. 5. 1656 (zpráva hejtmana poděbradského panství české komoře). Na tomto místě bych chtěla poděkovat Lence Matušíkové (Národní archiv, Praha) za vyhledání a přepis archivních pramenů (poddanské petice, trestně-právní agenda), které byly použity při přípravě předložené studie.

107 Nedávno vydaná práce argumentuje tím, že české vesnické obce se těšily velké autonomii, kterou se šlechta snažila omezit; Jaroslav ČECHURA, *Selské rebelie roku 1680: sociální konflikty v barokních Čechách a jejich každodenní souvislosti*, Praha 2001.

108 John BUSHNELL, *Did Serf Owners Control Serf Marriage? Orlov Serfs and their Neighbors, 1773–1861*, *Slavic Review* 3, 1995; Jacek KOCHANOWICZ, *The Polish*

Naznačená teze však naprosto ignoruje pohnutky obou zúčastněných stran, vrchnosti i poddaných. Vrchnostenská intervence za pomoci uplácení či zastrasování poddaných by byla jistě efektivní, avšak k jejímu využití docházelo naprosto ojediněle. Soudní spory bývaly náročné na čas i personál¹⁰⁹ a vrchnost se zajímala pouze o takové případy, z kterých mohla mít vlastní prospěch. Tím byl počet vrchnostenských zásahů do autonomie vesnické obce značně redukován. Obava z nesouhlasu a také snaha vyhnout se nežádoucí pozornosti mnohé poddané již předem dokázala odradit od pouhých pokusů o vystupování proti místní vrchnostenské kanceláři. Z její strany byly zásahy do ekonomických a demografických poměrů v poddanském prostředí sporadické.¹¹⁰

Pokud byla autonomie vesnické obce opravdu podstatná, dalo by se očekávat, že důležité oblasti rozhodování poddaných zůstanou mimo dosah možného vměšování ze strany vrchnosti. Stěhování, uzavření sňatku, majetkové převody a řešení konfliktů jsou čtyři z nejdůležitějších životních rozhodnutí jednotlivce. Jsou klíčem k odhalení podstaty celého poddanského hospodářství, neboť bývají uváděny jako domény autonomie vesnické obce, avšak současně svědčí o jejím omezování ze strany obce i vrchnosti.

a) Migrace

Tradičně bývá nevolnictví popisováno jako umocňování vrchnostenské kontroly nad mobilitou poddaných. Zastánci teorie „autonomie vesnické obce“ tento názor zavrhnou s odkazem na prameny, podle nichž se poddaní

Peasant Family as an Economic Unit, in: Richard Wall – Jean Robin – Peter Laslett (edd.), *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge 1982, s. 163–164; D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 205–209; Andrejs PLAKANS – Charles WETHELLELL, *The Kinship Domain in an East European Peasant Community: Pinkenhof, 1833–1850*, *American Historical Review* 63, 1988; Markus CERMAN, *Serfdom and Family*, přednáška přednesená na konferenci „Domácnosti a rodiny v minulosti: nové hranice, nové pohledy“ (Palma de Mallorca, 8.–11. 9. 1999), s. 4–16; E. MELTON, *Gutsherrschaft*, s. 315–316, 320–322, 333, 340–341; L. ENDERS, *Die Landgemeinde*, s. 197; R. C. HOFFMANN, *Land, Liberties, and Lordship*, s. 358–362.

109 Uvedenou problematikou se systematicky zabývá Pavel MATLAS, *Hrdelní soudnictví na panství Hluboká nad Vltavou (1661–1765)*, Sborník archivních prací 57, 2007, s. 3–156.

110 O takových pohnutkách se diskutovalo při rozboru problematiky udělování státního souhlasu ke sňatku (*politische Ehekonsens*) v Německu v 19. století. Počet odmítnutých žádostí týkajících se uzavření manželství byl nižší než počet sňatků, kterým bylo zabráněno legislativou. Lidé, kteří již předem věděli, že budou odmítnuti, o manželství vůbec nežádali; k problematice udělování sňatkového konsenzu např. Klaus Jürgen MATZ, *Pauperismus und Bevölkerung. Die gesetzlichen Ehebeschränkungen in den süddeutschen Staaten während des 19. Jahrhunderts*, Stuttgart 1980, s. 233.

stěhovali, aniž by je vrchnost omezovala. Na základě toho současně usuzují, že omezování mobility poddaných existovalo často jenom na papíře, a že rozhodnutí přestěhovat bylo dáno spíše ekonomickou příležitostí a současně vyplývalo z neformálních tlaků uvnitř vesnické obce.¹¹¹

Prameny z frýdlantského panství ukazují, že poddaní se stěhovali za hranice panství z důvodu lepšího pracovního uplatnění, uzavření sňatku, uskutečnění obchodu, vyučení se řemeslu, návštěvy příbuzných a podobně. Povolení změny bydliště však nebylo v kompetenci vesnické autonomie, nýbrž příslušelo pouze vrchnostenské kanceláři, která mobilitu poddaných systematicky omezovala. Trvalá změna bydliště byla umožněna prostřednictvím zhostního listu, na jehož základě byl poddaný „milostivě propuštěn“ do kompetence jiné vrchnosti.¹¹² Získat uvedené povolení však nebylo vždy jednoduché. Během třiceti let (1652–1682) bylo zaznamenáno 106 žádostí o povolení vystěhovat se z frýdlantského panství (viz tabulka č. 2). Jen 25 % získalo povolení okamžitě, 43 % podmíněně, 10 % žádostí bylo odloženo – resp. poddaným bylo stěhování zakázáno jen do doby, pokud se nezmění okolnosti pro jeho uskutečnění; zbývajících 21 % poddaných bylo odmítnuto bez výhrady. Zmíněnou proceduru zpravidla podstupovali pouze ti poddaní, kteří se mohli již předem domnívat, že jejich přání bude vyslyšeno. Mnohé žádosti nebyly vůbec podány, neboť vzhledem k určitým okolnostem se o nich již předem vědělo, že budou zamítnuty.

Pokud poddaný nezískal legální povolení k opuštění panství (zhostný list), na základě platných zákonů byl povinen zůstat. Za situace, kdy opustil panství ilegálně, jiné vrchnosti neměly jeho přítomnost na svém území tolerovat. Cizopanský poddaný Erhardt Huy byl donucen prohlásit, že „nezískal výhost“, zároveň však musel slíbit, že frýdlantské panství okamžitě opustí (1610).¹¹³ Jelikož ilegální emigrace mohla přijít velmi draho, mnozí poddaní raději zaplatili značný poplatek požadovaný za poskytnutí oficiálního povolení. Hans Ulrich z Předlance (Priedlanz) roku 1681 zaplatil osm říšských tolarů za vydání zhostního listu do Reibersdorfu (vesnice u Budyšina v Lužici).¹¹⁴

I dočasná změna bydliště byla legální pouze na základě povolení. Jacob Lorentz z Višňové (Weigsdorf) si stěhoval, že na frýdlantském panství nemůže najít odpo-

111 Např. E. MELTON, *Gutsherrschaft*, s. 315–316, 320–322, 333; M. CERMAN, *Serfdom and Family*, s. 1, 3–12.

112 SOAD HS, kart. 315, Schriftstück 11, Jahrdings Artickeln 1636, f. 4, článek 27: „der guttlich entlassen worden“.

113 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 24, 13. 1. 1610: „von meiner herrschafft Keinen Loßbrieff erlangen kan“; „mich als baldt aus dieser herrschafft Friedlandt wend. vnd begeben“.

114 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1681–1685, f. 3, 31. 10. 1681: „Vmb seinen Loßbrieff an h.: Graffen Nostiz, nacher Reiberßdorff, der Gn: Obriegkeit, erlegt. 8. Rthl.“.

vídající uplatnění, načež mu bylo vrchnostenským úřadem povoleno zůstat po dobu jednoho roku na sousedním panství (1604). To vše pod podmínkou, že i nadále bude odvádět všechny vrchnostenské dávky; současně musel slíbit, že se ohlásí na frýdlantském panství, kdykoliv bude o to požádán.¹¹⁵ Pod příslibem, že se do roka vrátí zpět, získal lazebník z Nového Města pod Smrkem (Neustadt) povolení pronajmout si lázně na jiném panství (1683).¹¹⁶ Ani tovaryš však nesměl cestovat, pokud by své vrchnosti předem neposkytl dostatečné osobní a hlavně finanční záruky, že „se ke svému laskavému pánovi vrátí jako věrný poddaný“.¹¹⁷ V rozmezí let 1737–1785 frýdlantský vrchnostenský soud obdržel celkem 209 žádostí o povolení tovaryšského vandru.¹¹⁸

Ti poddaní, kteří opustili panství bez povolení (zběhli), byli potrestáni. Dva bratři z Horních Řasnic (Bernsdorf) pod hrozbou pokuty 20 kop grošů míšenských museli slíbit, že „od této doby se budou trvale zdržovat na panství a nebudou hledat živobyčí jinde“ (1591).¹¹⁹ Paul Nase z Ludvíkova pod Smrkem (Lusdorf) byl zpráskán a uvězněn, současně měl nařizenu nucenou službu, protože „se nikdy nedostavil do vrchnostenské kanceláře u příležitosti tzv. stavění sirotků a sloužil různým pánům“ nejspíš podle toho, jak se mu zrovna chtělo (1606).¹²⁰ Georg Sterz z Mníšku (Einsiedl), který se již dříve bez povolení přestěhoval do Slezska, dodatečně usiloval o propuštění z frýdlantského panství, avšak jeho žádost byla zamítnuta a on byl uvězněn až do doby, dokud nezaplatil pokutu ve výši dvakrát 50 říšských tolarů (1677). Navíc musel přísahat, že „se vrátí zpět do Mníšku jako poslušný poddaný a bude se pečlivě starat o své děti tak, jak se na věrného otce sluší, na své živobyčí si bude vydělávat stejně jako všichni ostatní“.¹²¹

Dokonce i pouhá pohružka, že poddaný panství opustí, mohla mít za následek pokutu. Nádeník z Dolní Řasnice (Rückersdorf) se nechal slyšet, že „tuto

115 SOAD HS, kart. 57, Burgschaftsbuch 1593–1610, f. 54, 24. 7. 1604: „demnach sich dieser bey Ampt beklagt, dz er Vnter der herrschaft nirgendt Zu hauß einKommen Können, ist ihme Vom Ampt Vergunstet worden, das er sich auff ein Jahr lang Vnter benachbarter herrschafft zu hause begeben möge“.

116 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1681–1685, f. 18, 30. 9. 1683.

117 SOAD HS, kart. 710, Amtsprot. 1703–1724, f. 9, 16. 3. 1713: „das Er sich nach Verrichter wanderZeith wieder umben als Ein treuer Vnterthann zu seiner gned.: herrschafft Einfünden wiell“.

118 SOAD HS, kart. 710, Burgschaftsbuch 1737–1785.

119 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 87, 2. 11. 1591: das sie sich forthin In der herrschaft auffhalten, vnd Ihre nahrung an Keinem Andern ort, Alß Vnder der herrschafft suchen sollen, bei d. Peen 20 sß“.

120 SOAD HS, kart. 57, Burgschaftsbuch 1593–1610, f. 82, 21. 4. 1606: „er bey Jährliches Waisen gestellung sich ins Ampt Niemals gestellet, vnd Vnter deß seines gefallens In einem Jahr vnterschiedlichen herrn gedienet“.

121 SOAD HS, kart. 82, Dekretb. 1677–1678, f. 9, 13. 5. 1677: „sich, alß Ein gehorsamber Vnd.than nacher Einsiedel, hienwieder Einfinden, sich seiner Kinder, alß Ein Trewer Vatter Zu thun schuldig, fleißig annehmen, Vnnd, wie andere, sich Nehren Thue“.

pastvinu seče naposled a více jí sekat nebude,“ za což byl ihned vsazen do vězení a následně musel přísahat, že „od svého laskavého pána neuteče“ (1687).¹²² Vrchnost současně věznila a pokutovala kohokoliv, kdo by zběhlým poddaným pomáhal – vyplatil dědické podíly,¹²³ obdaroval je,¹²⁴ poskytl pouhé informace,¹²⁵ nechal je přenocovat,¹²⁶ případně si jich schválně vůbec nevěšmal. Heinrich Hausmann z Heřmanic (Hermsdorf) byl uvězněn za to, že „u něj bydlel zběhlý poddaný Wagner, aniž by dotýčný cokoliv ohlásil“ (1714).¹²⁷ Při stíhání a trestání zběhů si vrchnostenské kanceláře vzájemně pomáhaly. Uvězněný Paul Bösemöller měl přikázáno, aby „se ihned vrátil ke svému dědičnému pánovi (*Junker*), ... usadil se a choval se s veškerou úctou k povinností, jak poddanému přísluší“ (1595).¹²⁸

Pohyb uvnitř panství, z jedné obce do druhé, nebyl omezován, avšak ve skutečnosti frýdlantská vrchnost zakazovala vnitřní migraci tehdy, pokud by mohla ohrozit její vlastní fiskální nebo ekonomické zájmy. Matthes Köhler z Luhu (Mildenau) „opustil své hospodářství a zmizel do Raspenavy (Raspenau)“ – sousední obce (1645), avšak od vrchnostenského soudu obdržel nařízení, aby „se vrátil a staral o svou chalupu v Luhu (Mildenau)“. ¹²⁹ Ani Jacob Prack se nesměl přestěhovat do Předlánce (Priedlanz), kde se chtěl oženit, přestože slíbil, že „svou zahradu (ve smyslu menší rolnické usedlosti) v Černousech (Tschernhausen) osadí jiným nájemcem“ (1667).¹³⁰ Poddanému mohlo být přikázáno, že se musí zdržovat na své usedlosti; např. Hans Haft z Dolní Řasnice (Rückesdorf) měl nařízeno, že „musí zůstat ve své chalupě a nesmí se (ani na základě výměny) přestěhovat do chalupy po uprchlé osobě“. ¹³¹ V oje-

122 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1687–1692, f. 14, 6. 7. 1687: „sich beduncken lassen, Er wolte Zum letzten mahl, Vndt nicht mehr auf dieser Wiesen gehawen Haben“; „damit Er sich nicht d. Gnädig. Obrigkeit entbrech. wolte“.

123 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 56, 27. 1. 1589.

124 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 4, 22. 8. 1609.

125 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 92, 21. 1. 1592.

126 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 97, 15. 6. 1592.

127 SOAD HS, kart. 710, Bürgerschaftsbuch 1703–1724, f. 10, 3. 3. 1714: „so bey dem entloffenen wagner zu hauffe ist, Vnd gleichwohlen daruon nichts gemeldet“.

128 SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 15, 13. 8. 1595: „daß er sich Alsbalden wiederumb vnter seinen Erb Junckern ... begeben seßig Machen Vndt sich Alles billichs Vndt schuldiges gehorsams, Wie einem Vnter thanen gebühret Vorhalten“.

129 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1645, f. 26, 31. 5. 1645: „hat sein heusel ligen lass. vndt ist nacher Raspenaw gewichen“; „Soll sein heusel wieder beziehen Vndt bei Mildenau verbleib.“

130 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1667–1668, f. 14, 12. 5. 1667: „Entgegen seinen Gartten Zu Tschirnhauße mit einem Pachtmanne besetzen wolte“.

131 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1655–1656, f. 42, 6. 9. 1656: „Kan nicht Verwilligt werden sein Awen heßel zu verlaßen, vndt dargegen in eineß andern Außgewichenen einzuziehen“.

dinělých případech vrchnost své poddané k migraci přinutila. Zkorumpovaný správce vrchnostenského velkostatku musel okamžitě odjet, aniž by se směl vrátit (1585);¹³² těhotná služka byla „vypovězena ze země“ (1597).¹³³

Vesnická obec nikdy nedisponovala tak velkou autonomií, že by se poddaní mohli o pohybu za hranice panství rozhodovat sami, bez vědomí vrchnostenské kanceláře. Její instrukce zakazovaly vesnické obci tolerovat cizí osoby bez výhostního listu a požadovaly potrestání těch členů vesnické samosprávy, kteří by o nich neinformovali.¹³⁴ Představitelé obce měli od vrchnostenské kanceláře přikázáno chytat zběhlé poddané a předávat je do rukou soudu.¹³⁵ Ve skutečnosti vesnické obce zpravidla dobrovolně informovaly vrchnostenskou kancelář o jakékoliv nevysvětlitelné absenci poddaných. Obecní starší z Dolní Řasnice (Raspenau) vrchnostenskému soudu oznámili, že „minulé úterý se ztratil Fabian Augsten, přestože byl usilovně hledán“ (1609).¹³⁶ Zmíněné stanovisko je vcelku pochopitelné, neboť vesnické obce, jejichž příslušníci uprchli, riskovali společné tresty. Z Arnoltic (Arnsdorf) bez povolení odešel Christoph Buchelt, načež vrchnost nařídila, aby rychtář a přísežní společně s celou obcí zběha našli a přivedli zpět (1676). Hned po svém návratu měl uhradit pokutu 30 kop grošů míšenských a pokud by se tak nestalo, uvedenou částku místo něj měla zaplatit obec. Vrchnost zcela logicky vycházela z předpokladu, že není možné, aby o jeho útěku nikdo nevěděl.¹³⁷

Vesnické obce s vrchností spolupracovaly při vyhánění nežádoucích osob. Když si rychtář z Nové Vsi (Neudorf) stěžoval na Hanse Kommena, vrchnost nakázala, aby „mu nikdo neposkytoval přístřeší, protože on je zpustlý a tvrdohlavý člověk, který praktikuje všechny druhy drzosti, kleje a krade, a celá obec se jej ráda zbaví“ (1610).¹³⁸

132 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 16, 20. 11. 1585: „als baldt der herrschafft auf Friedlandt grundt vnd Pod. ... gäntzlich meid. vnd Raumen solle“.

133 SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 26, 15. 5. 1597: „des landes Vorweist werden“.

134 SOAD HS, kart. 315, Schriftstück 11, Jahrdings Artickeln 1636, f. 4, článek 27.

135 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1656–1660, f. 70, 4. 12. 1657.

136 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 3, 21. 8. 1609: „am nehren diensttag Fabian Augsten Zu Raspenaw sich h. verlohren, Vnd hinweg Kommen, Vnd bis dato ihne nicht wid.umb find. mögen“.

137 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1676–1677, f. 54, 19. 10. 1676: „der Scholtze, Geschworne, Vndt Gemeines-Leüthe daselbst, bey 30 sbo straff, besagten Christoph buchelt, hienwiederumben Verschaffen, Vnnd Vnnfehlbahr Zur stell bringen: Wiedrigen fahls sie erwehte 30 sbo geldes, Vnnnachleßig in Vnßere Renthen abführen sollen, Weiln Vnmöglichen ist, daß man in der Gemeinde, Von seinem weg Lauffen nicht solte waß Vermercket, Vnnd alßo wissenschaftt gehabt haben“.

138 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 37, 22. 3. 1610: „Weil ehr ein leichtfertiger muhtwilliger geselle, der sich allerhandt Vppigkeit mit fluchen schweren [ins.: vnd stelen] gebrauchen, Vnnd das ganze dorf seiner lieber h. lohß, Vnnd entledigt sein Wolten, Ist beuehl gescheh.n, das ihn Keinen weder hausen, noch beherbergen solle“.

Lze předpokládat, že uvnitř vesnických obcí docházelo k významným rozhodnutím i bez vrchnostenského zásahu, avšak v případě migrací to bylo jen velmi málo pravděpodobné.¹³⁹

b) Manželství

Nevolnictví bývá tradičně spojováno s uplatňováním vrchnostenské kontroly nad uzavíráním poddanských sňatků. Zastánci teorie „autonomie vesnické obce“ však s tímto pojetím nesouhlasí a tvrdí, že vrchnost se do vzniku manželství příliš nevměšovala. Manželství – stejně jako migrace – mělo představovat sféru autonomního rozhodování uvnitř vesnických obcí. Mělo podléhat hlavně kulturním normám poddanské společnosti, případně i vnějším ekonomickým vlivům, nikoliv však dominantnímu usměrňování ze strany místní vrchnosti.¹⁴⁰

Nejranější prameny z frýdlantského panství však svědčí o opaku. Od každého, kdo chtěl uzavřít sňatek za hranicemi panství, byl požadován vrchnostenský souhlas (doloženo po roce 1593). Do vězení byl uvržen vesničan z Kunratic (Cunnersdorf), který se „oženil bez vědomí svého laskavého pána a vrchnostenského úřadu“.¹⁴¹ Od roku 1607 se požadavek vrchnostenského souhlasu začal vztahoval i na sňatky uzavřené uvnitř panství. Dvojice poddaných z Předlánce (Priedlanz), která byla oddána „s povolením od vrchnostenského úřadu“, souhlasila se zaplacením částky, kterou si paní hraběnka vyžádala za vydání „laskavého svolení se sňatkem“.¹⁴²

Povolení ke sňatku bývají v písemnostech vrchnostenského úřadu uváděna jen sporadicky, zvláště v případech, kdy bylo poněkud obtížné rozhodnout, zda s uzavřením manželského svazku souhlasit či nikoliv.¹⁴³ Tabulka č. 2 uvádí, že v případě 111 žádostí bylo 33 % vyřízeno kladně, 39 % podmínečně, 5 % odloženo a 18 % zamítnuto. Negativní stanoviska vrchnostenské kanceláře měla za následek, že snoubenci ilegálně opustili panství, aby mohli uzavřít sňatek jinde. Nejčastějším důvodem k odmítnutí nebo odložení žádosti, popř. vyslovení podmínky byla cizopanská příslušnost jednoho ze snoubenců. Vrchnostenská kancelář měla v uvedených případech obavu

139 K podobným zjištěním v případě jihočeského panství Český Krumlov dospěl P. HIML, *Die „armben Leüte“*, s. 67–72, 74–79.

140 Tím, že v poddanských společenstvích existovala rozsáhlá autonomie v oblasti populačního vývoje, argumentoval J. BUSHNELL, *Did Serf Owners Control Serf Marriage?*; J. KOCHANOWICZ, *Polish Peasant Family as an Economic Unit*, s. 153–154; A. PLAKANS – Ch. WETHERELL, *Kinship Domain in an East European Peasant Community*.

141 SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 2, 2. 4. 1593: „sich auch ohne des herrn S. G. vnd des Ambts vorwiessen, ausser der Herrschafft vorehelicht“.

142 SOAD HS, kart. 309, Amtspr. 1607–8, f. 9, 9. 10. 1607: „mitt Zulassung des ambtes ... in ehe gelübnis sich eingelassen“; „gnedige Zulassung der heurat“.

z pozdějšího zběhnutí z panství. Současně nemohla být nikde garantována poddanská příslušnost dětí, které by z takového manželství vzešly. A tak v případě sňatků s cizopanskou nevěstou byla kladena podmínka, že se novomanželé usadí na panství, ke kterému měl ženich poddanskou příslušnost.¹⁴⁴

Pokud se žena chtěla provdat za cizopanského poddaného, zpravidla musela uhradit značný poplatek.¹⁴⁵ V některých případech byla dokonce přinucena převést svůj veškerý majetek, finanční pohledávky a dědické nároky ve prospěch vrchnosti.¹⁴⁶ Od panství, na které byla žena propuštěna, se očekávalo vzájemné vydávání poddaných na principu reciprocity.¹⁴⁷ Za dané situace se však nabízelo i jiné řešení – muž, cizopanský poddaný, mohl přejít do kompetence místní vrchnosti. Novomanželé se museli usadit na frýdlantském panství¹⁴⁸ nebo – pokud jim bylo povoleno setrvat za jeho hranicemi – všechny děti narozené během této doby se měly stát frýdlantskými poddanými.¹⁴⁹ Současně bylo důležité vědět, zda jeden z partnerů není sirotek, který musel v případě uzavření sňatku vrchnostenské kanceláři uhradit speciální poplatek.¹⁵⁰ Současně se od něj požadoval výkon nucené služby na vrchnostenském velkostatku.¹⁵¹ Vdova obdržela povolení k uzavření sňatku jen tehdy, pokud si našla „člověka schopného postarat se o svěřené hospodářství“. Vdova z Višňové (Weigsdorf) se mohla opětovně provdat teprve tehdy, když rychtář opakovaně ujistil vrchnost, že zaplatila všechny své dluhy a našla si člověka, který bude schopen se postarat o její malou usedlost

143 K zákonné povinnosti žádat vrchnostenský soud o povolení uhradit poplatek před svatbou, blíže SOAD HS, kart. 315, Schriftstück 11, Jahrdings Artickeln 1636, f. 7, článek 38: „noch sonst einzige Person, es sey Vnter Pauren, gärttern, oder wer es sey, vor Ehelichen soll, Er habe es den bej dem Ampte gesucht, vndt wehre ihme alda vergünstiget, auch an den ordentlichen Prister ein treuungs Zettel ertheilet worden, Nach welchem Consens sol ein jedter der herrschafft ein Ganß, oder 20 Kr. Zugeben schuldig sein“.

144 Např. SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 84, 10. 6. 1606; SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1665–1667, f. 14, 18. 9. 1665.

145 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 156, 6. 8. 1652.

146 Např. SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 10, 13. 11. 1646.

147 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1630–1631, f. 25, 7. 8. 1630.

148 Např. SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1681–1685, f. 29, 24. 12. 1684; SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1665–1667, f. 74, 27. 12. 1666.

149 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1669–1672, f. 13, 21. 1. 1670.

150 Např. SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1615–1616, f. 23, 19. 1. 1616; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1615–1616, f. 24, 22. 1. 1616.

151 Problémy sirotků s povolením k sňatku, jestliže se nepřihlásili k nucené službě, např. SOAD HS, kart. 309, Amtsprot. 1607–1608, f. 1346, 5. 2. 1608; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1615–1616, f. 24, 28. 1. 1616.

(1629).¹⁵² Vrchnost se zajímala o ekonomickou životaschopnost budoucí manželské dvojice. Rytíř Mikuláš Schwantz odepřel povolit manželství ženě (původem sirotkovi), neboť dospěl k závěru, že „by o ni nebylo ze strany zvoleného partnera příliš dobře postaráno“ (1618).¹⁵³

S náboženskou příslušností se při rozhodování vrchnostenské kanceláře začalo argumentovat až po roce 1621, kdy za průběh rekatolizace svých poddaných začal být zodpovědný majitel panství. Některé sňatky směly být povoleny jen tehdy, pokud jeden z partnerů či dokonce oba dva konvertovali ke katolické víře. Opakovaně (1661, 1662) byla zamítnuta žádost poddaného z Předlánce (Priedlanz) s vyjádřením, že mu nebude vyhověno, dokud „se nepřizpůsobí jedinému pozhnanému katolickému náboženství a nepřislíbí u něj setrvat“.¹⁵⁴ Smíšená manželství byla povolena jen pod podmínkou, že člověk luteránského přesvědčení nebude nutit svého druha ke konverzi, resp. partner katolického vyznání bude pohřben v katolickém kostele a jeho děti zůstanou vychovávány v katolické víře.¹⁵⁵ V některých případech dokázala vrchnostenská kancelář důmyslně kombinovat své zájmy v ekonomické i náboženské sféře. Jedno smíšené manželství bylo povoleno „jen pod podmínkou, že pokud dnes nebo zítra bude dvojice obdařena dětmi, laskavý hrabě je bude moci využít ve svých službách a také je nábožensky usměrnit“ (1684).¹⁵⁶ Vrchnost kontrolovala případné pokrevnosti manželů, neboť katolická církev ho definovala mnohem zevrubněji než církev luteránská.¹⁵⁷

Skutečnost, že vrchnost nevydala povolení k uzavření sňatku, mohla mít katastrofální následky – zbíhání poddaných, rozchod partne-

152 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, f. 9, 12. 6. 1629: „dz sie Ihren garten mit einem Wirte gesezt Ihre schuldig. geZahlet, dz gar Kin Hinder nis“.

153 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 80, 5. 2. 1618: „weil ehr augenscheinlichen siehet, das seine weyse Vbell vorsorget“.

154 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1652–1662, f. 82, 12. 9. 1661; SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1656–63, f. 146, 16. 1. 1662: „Zuer allein Seeligmachenden Catholischen religion sich bequembenden Vndt darbei zueuerharren Versprechen wirdt.“

155 Např. SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1674–1681, f. 2, 26. 10. 1674; SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1674–1681, f. 45, 15. 6. 1681; SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1676, f. 62, 26. 2. 1676.

156 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1681–1685, f. 26, 3. 10. 1684: „ihme dießes Außdrucklich Vorbehalten, daß Wann heütte oder morgen sie beyde Eheleüth mit einander Einige Kiender Zeügen möchten, daß Ihro hoch Gräffl.: Gnad.: Macht haben, dießelben Zu Ihren diensten Zu gebrauchen Vnndt sich so dann wegen der Religion Zu Richten“.

157 Manželská povolení v kontextu pokrevnosti, např. SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 3, 5. 2. 1627; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1645, f. 2, 6. 5. 1645; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1645, f. 2, 6. 5. 1645; SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1655–1656, f. 10, 11. 1. 1656; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 104, 9. 4. 1664.

rů,¹⁵⁸ narození nemanželského dítěte¹⁵⁹ či dokonce únos partnerky. Dcera rolníka z Horních Řasnic (Bernsdorf), která neobdržela vrchnostenské povolení k uzavření sňatku, byla jedné noci unesena mladíkem z Naumburgu, který se s ní ve Slezsku oženil (1678).¹⁶⁰ Poddaní, kteří bez vrchnostenského souhlasu uzavřeli manželství, byli trestáni prostřednictvím pokut,¹⁶¹ vězení¹⁶² i násilné separace. Muž z Krásného Lesa (Schönwald), který se před deseti lety nezákonně oženil mimo frýdlantské panství, byl přinucen opustit svou ženu a děti (1657).¹⁶³ Vrchnostenským rozhodnutím byli od sebe odloučeni i manželé, kteří byli oddáni v souladu se zákonem, avšak vzhledem k tomu, že své děti vychovávali k luteránské víře, dodatečně bylo v jejich případě shledáno pokrevní příbuzenství (1686). Rozhodnutím soudu byl hospodář uvězněn na šest měsíců, oba byli vyhnáni z vlastní usedlosti, muž dokonce poslán na jiné panství, „aby si prací vydělával na své živobytí“.¹⁶⁴ Přestože k uvedeným případům docházelo sporadicky, některé poddané dokázaly odradit od podání takových žádostí, u kterých se dalo předem očekávat, že budou zamítnuty.

Vrchnost však v případě poddaných mohla sňatky též nařizovat. Rychtář z Horních Řasnic (Bernsdorf) dostal na vybranou, aby „do čtyř týdnů prodal svou usedlost nebo se začal dvořit nějaké ženě“ (1590).¹⁶⁵ Syn Gottfrieda Neumana, který „neměl chuť se oženit“, byl „příští rok přinucen začít hospodařit bez dalšího odporu“ (1677).¹⁶⁶ V uvedeném případě si vrchnost přála, aby se oženil, neboť zajistit chod hospodářství bez pomoci manželky a případných dětí bylo velmi obtížné.¹⁶⁷ Mnohem

158 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 24, 13. 1. 1610.

159 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1674–1681, f. 49, 25. 6. 1681.

160 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1674–1681, f. 29, 18. 3. 1678: „Entführt, Vnnd sich in Schleßien mit Ihr Copuliren Laßen“.

161 Např. SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 2, 2. 4. 1593; SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 37, 23. 3. 1599; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, f. 2, 20. 3. 1629.

162 Např. SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 2, 2. 4. 1593; SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 37, 23. 3. 1599; SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, f. 2, 20. 3. 1629.

163 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1656–1660, f. 38, 19. 5. 1657.

164 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 28, 29. 3. 1686: „sich daselbst mit arbeits Zu ernehren“.

165 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 68, 28. 5. 1590: „sein Guett in vier wochen verkauffen, oder ain fraw freyen“.

166 SOAD HS, kart. 92, Dekretb. 1677–1678, f. 17, 13. 7. 1677: „noch Kein Lust Zu heürathen“, „daß Gutt ohne weitere wiederung an fangen, aufs Künftige Jahr zu bawen“.

167 Studie zabývající se nátlakem šlechty na poddané, aby vstupovali do manželství, a podrobný rozbor nízkého počtu svobodných a ovdovělých „přednostů domácností“, ke kterému docházelo z uvedeného důvodu, blíže Sheilagh OGILVIE – Jeremy

častěji byly ke vstupu do manželství nuceny ovdovělé ženy. Vdově z Višňové (Weigsdorf) bylo přislíbeno, že si svoji usedlost může ponechat, pokud se její nejstarší dcera provdá do Svatodušní neděle nebo nejpozději do svátku sv. Martina (11. listopadu) téhož roku (1605).¹⁶⁸ Ženy v čele poddanského hospodářství představovaly z pohledu vrchnostenské kanceláře velké finanční riziko, takže na ně byl vyvíjen nátlak, aby se znovu provdaly nebo své usedlosti prodaly. Svědčí o tom počty žen v čele vesnických domácností, které byly na evropské poměry extrémně nízké a během tzv. „druhého nevolnictví“ se ještě dále snižovaly.¹⁶⁹

Vesnická obec nevytvářela autonomní prostředí, v kterém by se poddaní mohli svobodně rozhodnout vstoupit do manželství, spíše napomáhala vrchnosti regulovat uzavírané sňatky. Vesničtí duchovní představovali jeden z mechanismů této regulace. Farář z Ludvíkova (Lusdorf) oznámil, že Christoff Richter „jej před nedávnem požádal o přímluvu u vrchnostenského úřadu, protože by se rád oženil s Dorotheou, dcerou starého Christoffa Scheffera“ (1619).¹⁷⁰ V manželských záležitostech se oporou vrchnostenské kanceláře stávali spíše představitelé obce, nežli osoby z řad vesnického duchovenstva. Ludvíkovský (Lusdorf) rychtář udal jednoho z vesničanů proto, že „se oženil bez vrchnostenského povolení“ (1616);¹⁷¹ rychtář z Albrechtic (Olbersdorf) přímo požádal vrchnost o radu, zda může „být povoleno“ jedno konkrétní manželství (1627);¹⁷² muž z Višňové (Weigsdorf) místnímu rychtáři sdělil, že se chce oženit a jeho prostřednictvím požádal o vrchnostenský souhlas (1629).¹⁷³ Žádosti o povolení sňatku společně s prevencí vzniku nežádoucích manželství představovaly jedny z rychtářských povinností.¹⁷⁴

EDWARDS, *Women and the „Second Serfdom“: Evidence from Early Modern Bohemia*, Journal of Economic History 60, 2000, s. 961–994; vyšlo též česky pod názvem *Ženy a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*, Historická demografie 22, 1998, s. 5–49.

168 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 29, 24. 3. 1605: „ist im Ampt Vorgunstet worden, ihr Gutt ... ihren Eltesten tochter zu gutt zu behaltten, biß dieselbe Vorfreyet werden, entweder biß auff Pffingsten, oder auffs lengst biß zu Martinj diß Jahres“.

169 S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 17–31.

170 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 178, 11. 5. 1619: „das ihne Christoff Richter daselbsten verwichener Zeit angesprochen, ihnen im Ampt lohßzumachen, dan ehr die dorotheam des alten Christoff Schefers Tochter Zuheyraten gesonnen“.

171 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1615–1616, f. 24, 28. 1. 1616: „hinter des Ambtes Vorwißen Vnd Zulaßen geheiratet“.

172 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 3, 5. 2. 1627: „ob man ... solches nach lassen Soll“.

173 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1629, f. 2, 20. 3. 1629: „v. gefraget, ob Er herein ins Ampt gehen dorffte vnd sich hierumben angeben“.

174 Viz např. SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 77, 12. 4. 1650; SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 70, 19. 9. 1662.

Představitelé obecní samosprávy hráli důležitou roli i při nahlašování vdov, které vrchnostenská kancelář nutila k opětovnému vstupu do manželství.¹⁷⁵ Ve světle těchto případů je obtížné tvrdit, že existovala autonomie vesnické obce, v rámci které poddaní sami rozhodovali o svých sňatcích.¹⁷⁶

c) Majetkové převody a dědická praxe

Zastánci teorie „dominance šlechty“ spatřují v změně vlastnických poměrů a způsobu uplatňování dědické praxe další sféry života poddaných, které podléhaly vrchnostenské kontrole.¹⁷⁷ Naproti tomu stoupenci teorie „autonomie vesnické obce“ zdůrazňují, že vrchnost měla oprávnění zasahovat do poddanských záležitostí, avšak činila tak pouze v ojedinělých případech. Majetkové transakce poddaných podléhaly pouze neformálnímu tlaku vycházejícímu zevnitř vesnické obce.¹⁷⁸ Jen v některých českých regionech se prvně jmenovaná teorie opírá o registra majetkových převodů poddaných (*Schöppenbücher*). Změny vlastnických poměrů zde byly uváděny dříve, než došlo k jejich zápisu do vrchnostenských pozemkových knih (*Grundbücher*). Jen velmi málo údajů v registrech majetkových převodů poddaných (*Schöppenbuch*) svědčí o zásazích ze strany vrchnosti. Kromě obvyklé úvodní fráze „se souhlasem vrchnosti“ (*Obrigkeit*) vše nasvědčuje tomu, že vrchnost se do majetkových transakcí nevměšovala, neboť se tak dělo pouze v rámci vesnické obce.¹⁷⁹ Uvedený argument je však poněkud chabý. Nemůžeme očekávat, že by registra majetkových převodů poddaných (*Schöppenbuch*) zaznamenávala zásahy vrchnosti, protože zapsání změny vlastnických poměrů do zmíněných register bylo výslovně zakázáno, pokud s ní nesouhlasil vrchnostenský úřad.¹⁸⁰ Obavy z jeho negativního postoje mohly některé problematické prodeje trvale zastavit nebo dočasně odložit, obdobně jako tomu bylo v případě některých sňatků a stěhování.

175 Např. SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 10, 8. 5. 1685.

176 K podobným zjištěním na příkladu jižních Čech dospěl P. HIML, „*Die armben Leüte*“, s. 72–74.

178 Např. E. MELTON, *Gutsherrschaft*, s. 340–341; M. CERMAN, *Serfdom and Family*, s. 12–16; D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 205–208.

179 D. ŠTEFANOVÁ, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft*, s. 221; TÁŽ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 201, 203–205, 209.

180 SOAD HS, kart. 305, Schriftstück 11, Jahrdings Artickeln 1636, f. 8, článek 42: „nachmahß im Ampte Vorbracht, vndt Auf Consens desselben ins Schöppenbuch eingeschrieben werden ... auch niemandt seine Äcker oder Wiesen vorsezen, verpfenden, oder Vmb die helffte ohne Consens der obrigkeit oder des Ambtes [vlozeno: be] seen laßen soll“.

Důkladný výzkum v širším okruhu dochovaných pramenů ukazuje tři skutečnosti. Za první, frýdlantská vrchnost trvala na svém zákonném právu zasahovat do vlastnických poměrů. Ve svých instrukcích dokonce uváděla, že „žádný poddaný nebude vlastnit nebo užívat dědičnou usedlost bez souhlasu vrchnostenského úřadu“.¹⁸¹ Za druhé se ukázalo, že frýdlantská vrchnost zasahovala do majetkových poměrů za situace, kdy poddaný ohrožoval její zájmy, a to dokonce i v dobách nedostatku obyvatelstva (pracovních sil). Vrchnost svého práva využívala i v případě žen, o čemž svědčí jejich nízký počet v čele českých venkovských domácností za raného novověku.¹⁸² Za třetí, analýza dochovaných pramenů potvrzuje, že poddaní frýdlantského panství v souvislosti s koupí nebo prodejem usedlosti museli získat vrchnostenský souhlas, který byl zamítnut ojediněle. Tabulka č. 2 uvádí, že během třiceti let (1652–1682) celkem 96 poddaných žádalo vrchnostenskou kancelář o povolení koupit nebo prodat usedlost: 26 % bylo vyhověno okamžitě, 38 % podmíněně, 1 % částečně, v 9 % byla žádost odložena, zbylých 26 % bylo zamítnuto.

Jedním z důvodů, proč si vrchnost trvale ponechávala kontrolu nad majetkovými transakcemi poddaných, byla obava z možného vlivu cizí vrchnosti na frýdlantském panství. Ta mohla mít za následek finanční ztráty v podobě přeměrování poddanských plateb na majitele sousedního panství. Dva poddaní z Dětrichova (Dittersbach) byli uvězněni, neboť bez vědomí vrchnostenského úřadu a „laskavého pána“ se podíleli na majetkových transakcích za hranicemi panství (1591).¹⁸³ Obdobně ani vesnická obec v Heřmanicích (Hermsdorfu) nezískala povolení prodat místnímu chalupníkovi své hospodářství v sousedním Mackersdorfu, který náležel lužickému markraběti (1627).¹⁸⁴

Další vrchnostenský zájem je patrný v případě odvádění všech předepsaných poddanských platů a dávek. Rolník z Raspenavy (Raspennau) si stěžoval, že chtěl prodat své hospodářství, na které měl dobrého kupce, avšak Její Milost mu doporučila, že by je neměl prodávat jako osvobozené [od vrchnostenských platů], ale osadit hospodářem schopným plnit poddanské povinnosti (1617).¹⁸⁵ Chalupníkovi z Dětrichova

181 Doslovná formulace výsadního práva šlechty intervenovat, blíže SOAD HS, kart. 315, Schriftstück 11, Jahrdings Artickeln 1636, f. 8, článek 42: „Es soll Kein Vnterthaner einzigen Erbgrundt besitzen, noch im brauch haben, Es sey den daß er Zuuor außm Amte die Vorgunstigungk Vndt Consens erlanget“.

182 S. OGILVIE – J. EDWARDS, *Ženy*, s. 31–39.

183 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1583–1592, f. 74, 24. 2. 1591: „sich Muttwilliger weise Alß sie ohn verwiesen des Amts so wol des Herrn S. G. ... geKaufft“.

184 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 15, 15. 3. 1627.

185 SOAD HS, kart. 78, Armsprot. 1616–1619, f. 36, 1. 5. 1617: „ehr sein gut Vor wenig Zeit hette Vorkeuffen, hette auch gutte Kauflaut darumb gehabt Ihme wehre aber Zur

(Dittersbach) bylo umožněno, aby si od selské usedlosti pořídil „záhon na pěstování zeleniny“ pod podmínkou, že z něj bude odvádět poddanské dávky (1657).¹⁸⁶

Vrchnost k zásahům do majetkových transakcí vedla snaha o zachování kontinuity vlastnických poměrů a stability poddanské ekonomiky v zájmu zabezpečení pravidelného plnění poddanských dávek a povinností. Hospodářství v Raspenavě (Raspenau) bylo pomalu spláceno, a tak „se Její Milost rozhodla zjednat nápravu – vstoupit do prodeje a získat jiného kupce, který bude povinen co nejdříve složit peníze v hotovosti“ (1616).¹⁸⁷ Hansi Weinerovi z Ludvíkova (Lusdorf) bylo zakázáno uskutečnit prodej, „dokud jeho statek nebude osazen schopným hospodářem“ (1669).¹⁸⁸ Caspar Weidert nesměl prodat svou usedlost v Arnolticích (Arnsdorf) a koupit jinou v Andělce (Engelsdorf), neboť „je známo, že žadatel je velmi špatný hospodář“ (1671).¹⁸⁹

Dalším důvodem pro vrchnostenské zásahy do majetkových transakcí byla snaha o udržení nedělitelnosti poddanských usedlostí v zájmu zabezpečení jejich ekonomického potenciálu. Michelovi Neumanovi z Háje (Göhe) vrchnost zakázala „prodat pozemek (jeden strych),¹⁹⁰ zatížený poddanskými dávkami a povinnostmi,“ přestože bylo přislíbeno, že bude vrácen k původnímu hospodářství (1675).¹⁹¹ Zadlužení poddanského majetku bylo umožněno jen tehdy, pokud byla předem zaručena nedělitelnost hospodářství. Dva muži z Višňové (Weigsdorf) směli zatížit půjčkou pastviny pod podmínkou, že „jakmile budou vypůjčené peníze splaceny, musí být pastviny opět připojeny k původnímu hospodářství“ (1676).¹⁹²

Vrchnost však zasahovala do poddanských majetkových záležitostí i bez jasných příčin. Proč v souvislosti s prodejem chalupnické usedlosti v Libverdě

antwort worden, Von Ihr. Gn: das ehr das gutt frej nicht Vor Kauffen solte, Sondern mit einem württe besezen, der die dienste leisten möchte“.

186 SOAD HS, kart. 91, Dekretb. 1652–1657, f. 40, 24. 5. 1657: „Küchen Plänel“.

187 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 154, 15. 4. 154: „weil aber die angelder zimblich langsamb gesezt, Vnd die gleubiger ziemblang zurückt gesezt wurden, woltten Ihr. Gn. in den Kauff selbst Tretten, Vnd ein andere Kauffman schaffen, so die bahren gelder eher ablegen solte, Vnd mit welchen Ihr. Gn. beßer Zufrieden“.

188 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1669–1672, f. 4, 2. 12. 1669: „Kan nicht anders gewillfahret werden, Eß seye dann, daß dz Gutt mit Einem tauglichen württhe besetzt werde“.

189 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1669–1672, f. 53, 17. 2. 1671: „In deme ohne daß Bekandt, daß der Supplicant, einen gar schlechten württh, abgeben.“

190 1 strych = 0,2877 ha.

191 SOAD HS, kart. 81, Dekretb. 1674–1676, f. 32, 13. 5. 1675: „Vor seinem Gutte Ein stückel grund etwan Zu Einem str. getraidt ... mit den darauff Kommenden Stewern Verkauffen“.

192 SOAD HS, kart. 61, Dekretb. 1674–1681, f. 13, 28. 5. 1676: „daß wann daß Erborgte geldt wieder bezahlet ist, er wehntes stückel wiesen auch also gleich weider an daß Gutt fallen sol“; též SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1674–81, f. 10, 17. 2. 1676.

(Liebwerda) při konání obecního soudu (1607) jedna ze zúčastněných stran předložila padělaný souhlas vrchnostenského úřadu, kterým se však celá transakce anulovala? Stalo se tak, „protože prodávající a kupující jednali v protikladu s instrukcemi vrchnosti“?¹⁹³ Proč vrchnost odmítla (1650) Hanse Kellera, který chtěl převést hospodářství v Hejnici (Haindorf) na ovdovělou matku a své vlastní sourozence? Skutečně z důvodu, že splátky byly příliš vysoké a ona je nemohla splácet?¹⁹⁴ Vdova z Bílého Potoka (Weißbach) žádala (1656) vrchnostenský soud o souhlas, aby mohla svůj majetek převést na nejmladšího syna, jemuž důvěřovala a měla jej raději než svého nejstaršího syna, který se k ní „občas choval hrubě a zle jí nadával“. Vrchnost se svým rozhodnutím tak dlouho váhala, až konečný verdikt v celé záležitosti musel vyslovit komorní soud v Praze.¹⁹⁵ Proč dva bratři z Luhu (Mildenau) měli nakázáno (1676), že „jeden z nich musí během čtrnácti dnů převzít hospodářství po zesnulém otci, jinak že bude osazeno schopným hospodářem“, který bude pro vrchnostenský úřad přijatelný?¹⁹⁶

Vesnická obec místo toho, aby představovala záruku autonomie, uvnitř které by poddaní svobodně nakládali se svým majetkem, spolupracovala s vrchnostenskou kanceláří.¹⁹⁷ Když majitel frýdlantského panství kupoval (1662) obec Bedřichovice (Bertelsdorf), rychtáři bylo připomenuto, že musí vrchnostenskému úřadu ohlašovat uskutečněné majetkové transakce a poté čekat na jejich schválení.¹⁹⁸ V případě některých obcí je však možné uvedený postup sledovat mnohem dříve. Když rolník z Dolní Řasnice (Rückersdorf) prodal (1604) své hospodářství „při soudě obecním, za přítomnosti rychtáře a konšelů“, bylo kupujícímu nakázáno „přijít zítra [na vrchnostenský úřad] a potvrdit své závazky“.¹⁹⁹ Přestože měl

193 SOAD HS, kart. 309, Amtsprot. 1607–1608, f. 1337, 15. 12. 1607: „weil ... verkauffer vnd keuffer wieder des herrn ordnung gehandelt“.

194 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 96, 4. 6. 1650: „Weilln er aber sehen thette, dz ihm der Kauff zu hoch, er auch Bolcher gstat die Kauffgeld. Kheines weges geben Khendte“.

195 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1655–1656, f. 19, 16. 2. 1656: „ihre nahrung ihrem Jüngsten Sohn zu verkaufen vnd zu vberlaßen, dan sie sich Zu selbigem mehrerer trew vnd liebe als Zu dem Eltisten sohn, welcher Sie zu Zeiten sehr vbel gehalten vnd tractiret, versehen thette“.

196 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 1674–1681, f. 9, 4. 2. 1676: „Innerhalb 14. tagen, einer von ihnen beeden ihres Verstorbenen Vatters Nahrung anzunehmben, oder aber Einen dem Ampte annehmblichen Vnnd tauglichen würrth Zu verschaffen“.

197 Z tohoto důvodu nemohou být mezery ve vrchnostenských pozemkových knihách vykládány jako potvrzení autonomie vesnické obce při majetkových převodech: srov. D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 209; zákonná povinnost vesnické obce napomáhat schvalovacímu procesu, blíže SOAD HS, kart. 315, Schriftstück 11, Jahrdings Artickeln 1636, f. 8, článek 42.

198 SOAD HS, kart. 80, Amtsprot. 1661–1664, f. 70, 19. 9. 1662: „Wann Käuffe vorgiengen, solche im Ampt anZeigen, vndt die ratification daher erwartten.“

199 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 2, 27. 2. 1604: „in Gerichten in bejsein des Scholze“; „sollen sich morgen ... gestellen“.

(1605) majitel frýdlantského panství určité pochybnosti se schválením koupě [v Dolní Řasnici (Rückersdorf)], nakonec ji potvrdil.²⁰⁰ Konšel z Luhu (Mildenau) sepsal koupi, „na příkaz obecních starších při jednání obecního soudu záznam přečetl rychtáři“, o celé záležitosti však bylo již předem rozhodnuto vrchnostenským úřadem (1607).²⁰¹ Uvedené příklady svědčí o tom, že nejpozději v prvním desetiletí 17. století vesnické obce poddaným neposkytovaly příliš prostoru pro svobodné nakládání s hospodářstvími, spíše vrchnosti napomáhaly regulovat majetkové převody.²⁰²

d) Řešení konfliktů

Sporné záležitosti náležely k ústředním motivům hospodářského a společenského života. Instrukce, které byly pověřeny jejich řešením, měly vždy velký společenský význam. Ti, kteří přijali teorii „dominance šlechty“, současně uvěřili, že období tzv. „druhého nevolnictví“ bylo svědkem progresivního přejímání této role ve prospěch vrchnostenských kanceláří, tedy na úkor obecních soudů.²⁰³ Naopak zastánci teorie „autonomie vesnické obce“ tvrdí, že vrchnost byla od těchto problémů příliš vzdálená, neboť většina důležitých konfliktů se řešila uvnitř vesnické obce.²⁰⁴ Zjištění vycházející ze studia frýdlantských pramenů však neodpovídá ani jednomu z uvedených názorů. Obecní soud působil jako první zákonná instance pro řešení většiny konfliktů a také k výkonu soudních rozhodnutí. Přesto se poddaní v mnoha případech odvolávali k vrchnostenské kanceláři – proti svým sousedům, proti představitelům vesnické samosprávy a také proti vesnici jako celku. Nejenže vrchnost zasahovala do lokálních záležitostí, ale poddaní ji v tom dokonce aktivně podporovali.

Rychtáři se běžně obraceli na svou vrchnost, aby pomohla upevnit jejich autoritu mezi poddanými. Rychtář z Luhu (Mildenau) oznámil vrchnostenskému úřadu (1616), že „když má provést příkaz Její Milosti a povolati lidi, oni nepřijdou, ale pošlou malé děti, on pak nemůže řádně vykonat její rozkaz“ a žádá o prošetření celé

200 SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 64, 24. 3. 1605: „mit Ratificirung desselben, die herrschafft bedencken getragen, Entlichen Aber solchen Ratificiret“.

201 SOAD HS, kart. 57, Bürgerschaftsbuch 1593–1610, f. 95, 29. 5. 1607: „solches Auf der Eltisten befehl In gericht gethan, Auch dem Scholtzen abgelesen Vnd Vber diß alles Schon zuevor furm Ampt VorAbschiedtet werden“.

202 K obdobným zjištěním v případě jižních Čech dospěl P. HIML, *Die „armben Leüte“*, s. 52–63.

203 Např. R. C. HOFFMANN, *Land, Liberties, and Lordship*, s. 359.

204 Např. L. ENDERS, *Die Landgemeinde*, s. 197; D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 207–209; R. C. HOFFMANN, *Land, Liberties, and Lordship*, s. 358–362 (situace do 16. století).

záležitosti.²⁰⁵ I jiní představitelé vesnické samosprávy však běžně informovali vrchnostenskou kancelář o konfliktech uvnitř obce a prosili ji, aby účinně zasáhla. Obecní starší z Libverdy (Liebwerda) podali stížnost k vrchnostenskému úřadu (1627), že „mezi vesničany je moc zlé neposlušnosti, i když obecní starší několikrát projdou vesnici, vesničané neplatí vrchnostenské poplatky a navíc je častují pohrdavými slovy“.²⁰⁶

Obyčejní vesničané však také udávali vrchnostenské kanceláři své sousedy a požadovali, aby zakročila. Baltzer Reinhaldt z Bílého Potoka (Weißbach) oznámil vrchnostenskému soudu (1627), že jeho soused Tomas Krause „kupuje přízi bez vědomí vrchnosti a obchoduje s ní, aniž by se nechal zapsat jako obchodník s přízí, čímž podvádí tkalce i svou vrchnost“. Krause pohotově odpověděl udáním Reinhaltda, že „podvádí vrchnost a celou vesnickou obec“ tím, že nesplácí úroky ze svého hospodářství.²⁰⁷ Všudypřítomnost poplatků a daní odváděných ve prospěch vrchnosti i státu činila z poddaných bedlivé pozorovatele svých vlastních sousedů, kteří spolehlivě využívali nařízení vrchnosti k ochraně svých osobních zájmů. Poddaní z Dolní Řasnice (Rückensdorf), kteří svědomitě platili poplatky „za pečení“, oznámili, že „ostatní pekaři, kteří se neregistrovali u vrchnostenského úřadu, si svobodně pečou a vůbec žádné poplatky neplatí“ (1645).²⁰⁸

Tzv. „druhé nevolnictví“ vytvářelo prostředí, ve kterém poddaní vítali vměšování vrchnosti do vlastních záležitostí. Rychtáři a obecní starší dostávali od vrchnosti zvláštní odměny za to, že od svých sousedů vybírali poplatky ve prospěch vrchnosti i státu, takže byli motivováni udávat vrchnosti vzpurné sousedy. Ostatní vesničané byli zatíženi různými platy (z vlastního majetku, zemědělských řemesel provozovaných v rámci proto-industrializace, tedy z každé hospodářské aktivity), že – jak jsme již viděli – měli všechny důvody pro to, aby své sousedy udávali v naději, že sami uvaleným poplatkům uniknou.²⁰⁹ V samotném středu tzv. „druhé nevolnictví“ se nacházel jednotlivec v pokušení rozbít autonomii vesnické obce.

205 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 3, 4. 8. 1616: „wan ehr des hern S. gn. geboht verrichten solle, Vnnd den leuten eingebieten Theten, wolten sie sich nicht gestellen, Schickten Kleine Kinder, das ehr also die geboht gebührendermaßen nicht verrichten Könnte, bittet Vmb recht meßiges einsehen“.

206 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 3, 5. 2. 1627: „weill in die gemeine gar schlechten gehorsam leist wann sie gleich viell mahl Vmbs dorff gehen doch der herschafften Interesse nicht ablegen sie noch wohl darzu mit hönisch. worten tractiren“.

207 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1627, f. 27, 31. 5. 1627: „Er Kauffe hind. des Ambs wiessen garn Vnd handelte mitte da Er doch sich nicht Zum garn Kauffen hette schreiben lassen betrüge die leine wehber vnd die herschafft“; „Er betrüge die herschafft vnd gantz gemein“.

208 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1645, f. 21, 29. 5. 1645: „wid. die andern Beckhen so sich im ambt nit schreiben lassen das sie ihr beckhen frey treib. vnd der obrigkeit Kein zins abführen“.

Dualismus vrchnosti a vesnické obce

Tvrzení obou názorových proudů, „dominance šlechty“ i „autonomie vesnické obce“ se bez výhrady neslučuje s důkazy doloženými v pramenech z frýdlantského panství. Ke stejnému závěru bychom mohli dojít i při zkoumání jiných poddanských společenství. S čím přichází třetí názorový proud dualismu vrchnosti a vesnické obce? Nejjednodušší vyjádření této teorie, totiž, že tzv. „druhé nevolnictví“ vyžadovalo silnou vrchnost i silnou obec, svým zjištěním odpovídá oblasti Čech. Nicméně některé široce uznávané verze teorie dualismu jdou dále a prezentují dvě tvrzení, která však vyžadují bližší prozkoumání. Za prvé, ačkoli byly vesnické instituce poměrně silné, stále více se stávaly nástroji vrchnosti s menším počtem autonomních funkcí; za druhé, upadající autonomie vesnické obce zhoršovala životní úroveň poddaných.²¹⁰ Jak obstojí zmíněné argumenty ve světle pramenů české proveniencce?

Na rozdíl od předpokladů všech tří teorií tzv. „druhé nevolnictví“ ukázalo růst autonomie vesnické obce v oblastech, kde se vrchnost snažila osvobodit od nákladných povinností – řešení konfliktů a vynucování výkonu soudních rozhodnutí. Dokonce již počátkem 17. století si vrchnostenský úřad ve Frýdlantu občas postěžoval, že je obtěžován bezvýznamnými spory, které by podle jeho názoru měly řešit obecní soudy. Vrchnostenský úřad nechal uvrhnout do vězení (1615) obě strany sousedského sporu kvůli prořezávání stromů, neboť „konflikt byl již řešen obecním soudem v Libverdě (Liebwerda) a je velká ostuda, že vrchnostenský úřad je obtěžován takovými triviálními záležitostmi“.²¹¹ Na druhou stranu však vrchnostenský úřad nechal přísně potrestat (1617) spornou stranu, která svoji záležitost neohlásila Její Milosti, s výmluvou, že „ji nechtěla obtěžovat“.²¹²

Za panování rodu Gallasů vrchnostenský úřad často vracel některé záležitosti k vyřízení na úroveň obecního soudu.²¹³ Odmítal se zabývat pod-

209 Blíže Sheilagh OGILVIE, *The Economic World of the Bohemian Serf: Economic Concepts, Preferences and Constraints on the Estate of Friedland, 1593–1692*, *Economic History Review* 54, 2001, s. 430–453, zde s. 450–451.

210 T. RUDERT, *Getsherrschaft und ländliche Gemeinde*, s. 211; T. WINKELBAUER, *Und sollen sich die Parteien*, s. 135; H. FEIGL, *Die niederösterreichische Grundherrschaft*; D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 210.

211 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 118, 14. 7. 1616: „Weil dießes in den gerichtten Zu liewerda Vorgliechen, Vnd es eine große schande das man das Amt mit wolchen Nichtigen [vlozeno: sach.] molestiren thuet“.

212 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 47, 19. 8. 1617: „hette ehr Ihr. Gn: nicht molestiren wollen“.

213 Toto se dělo, přestože *Gallas Jahrdings* výslovně požadovaly oznamovat vrchnostenskému soudu konflikty mezi nevolníky: blíže SOAD HS, kart. 315, Schriftstück 11, *Jahrdings Artickeln* 1636, f. 6, článek 35.

danskými stížnostmi. Když obyvatelé ze vsi Předlánce (Priedlaz) obvinili svého vlastního rychtáře z nactiutrhání a úplatnosti, byli vrchnostenským úřadem odmítnuti, neboť jejich obvinění bylo označeno za neopodstatněné.²¹⁴ Vrchnostenský úřad zastavil projednávání několika případů přepadení a nařídil, aby „se s nimi zabýval obecní soud“ (1686).²¹⁵ Téhož roku byl také případ nactiutrhání a fyzického napadení mezi rychtářem a pekařem z Předlánce (Priedlaz) předán „obecnímu soudu ve Višňově (Weigsdorf)“.²¹⁶

Vrchnostenská kancelář ve Frýdlantu roku 1676 nařídila, že „špatná ujednání a nedůležité konflikty bude řešit rychtář společně s přísaznými, kteří tam [ve vesnici] vynesou rozhodnutí a strany sporů budou spokojené s tím, co je spravedlivé a správné, takže velký počet lidí nebude muset obsluhovat několik nedůležitých osob a vrchnostenský úřad bude moci zatím projednávat jiné věci“.²¹⁷ V případech, které byly z pohledu vrchnosti spatřovány jako bezvýznamné, avšak poddaní jim přikládali velkou důležitost, se vrchnost nerada smířovala s finančními náklady za soudní jednání, takže se snažila o jejich převedení do kompetence obecních soudů. Tzv. „druhé nevolnictví“, jakkoliv znamenalo zvyšující se vrchnostenský zájem o „jiné věci“ (vlastní hospodářské zájmy), přineslo spíše zvyšování nežli snižování počtu „špatných ujednání a sporů“, které byly řešeny „tam“ (v rámci autonomie vesnické obce), avšak často na úkor obecné spravedlnosti.

Kvantitativní analýza záležitostí projednávaných před vrchnostenským soudem to jen potvrzuje (viz tabulka č. 1). Počet projednávaných případů se zde zvyšoval v předválečném období i během třicetileté války, avšak poté rapidně poklesl. Zmíněný trend pokračoval i během šedesátých a sedmdesátých let 17. století, přestože docházelo k nahrazování po-

214 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1656–1660, f. 56, 21. 8. 1657: „daß darinnen nichts erhebliches zu finden, Vndt also nicht werth gewesen, daß Gräßfl.: Ambte darmit zu molestiren“.

215 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 37, 25. 6. 1686: „daraußen bej Gerichten“.

216 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 45, 17. 12. 1686: „Weiln aber sie beede sich in den Gerichten Waygsdorff verbürget, seindt selbe zum vergleich in ermelte gerichtten verwiesen worden.“

217 SOAD HS, kart. 61, Amtsprot. 16745–16781, f. 11, 19. 3. 1676: „Vnnrichtige händeln Vnd strittigkeiten so Von Keiner wichtigkeit: sollen Scholze Vnd Geschworne daraußen Vergleichen, Vnnd sich die Partten waß Recht vndt billich, daran begnügen lassen, damit zu Zeitten nicht so Viel Volck auf etliche [vlozeno: Vnwwichtige] Perßonen wartten, Vnnd man Vnter deßen [ins.: im Ambte] andere sachen Verrichten Kan“; blíže P. HİML, *Die „armben Leüte“*, s. 157, 183: podobný případ z roku 1765 z jihočeského panství Český Krumlov, kdy vrchnostenský úředník řekl rolníkovi, který chtěl žalovat svého rychtáře u vrchnostenského soudu, aby přednesl svou stížnost doma před obecním soudem a snažil se dohodnout na místě, protože „se vzrůstajícím počtem jiných důležitých sporů jsem už unavený věčným obtěžováním a v žádném případě už nebudu mít s tím trpělivost“.

pulačních ztrát, které byly zaznamenány během třicetileté války. Právě v uvedeném období byli poddaní odrazováni od toho, aby vrchnostenskou kancelář obtěžovali problémy „mizivé důležitosti“. Po roce 1618 počet stížností na představitele obecní samosprávy vzrostl, neboť v očích venkovského obyvatelstva plnila roli „strážce u brány vrchnostenské spravedlnosti“.

Mohla větší autonomie vesnické obce přinést zlepšení životní úrovně poddaných?²¹⁸ Hlubší empirický výzkum zpochybňuje přímou spojnici mezi autonomií vesnické obce a životní úrovní poddaného.²¹⁹ Vesnické obce nepředstavovaly žádná rovnostářská a harmonická společenství, ve kterých by měl každý člověk stejnou šanci na spravedlivé zacházení ze strany svých „vše dobře myslících“ sousedů. Spíše se jednalo o vysoce stratifikovaná a konflikty rozpolcená společenství. Toto zjištění, kterého bylo dosaženo v oblastech východně od Labe, souhlasí s nedávným výzkumem evropských vesnických obcí položených západně od této řeky.²²⁰ Každý obyvatel české vesnice byl zákonem definován jako *Bauer* (sedlák), *Gärtner* (zahradník), *Häusler* (domkář) nebo *Hausgenosse* (podruh), přičemž určujícím kritériem zde byla velikost hospodářství, výše vrchnostenských dávek, postavení vůči obci i vrchnosti. Rychtáři a představitelé obecní samosprávy (konšelé, obecní starší) byli voleni z příslušníků elity vesnické obce, obvykle z nejbohatších rolníků. Zmíněná skupina lidí spravovala obec především s ohledem na naplňování svých vlastních zájmů. Oni sami společně se svými příbuznými dokázali z autonomie vesnické obce zcela nepochybně těžit.²²¹ Neochota vrchnosti zasahovat do sporů uvnitř vesnic-

218 Např. K. DEININGER, *Land Policies for Growth and Poverty Reduction*, s. 19.

219 Kritický rozbor předpokladu, že „společenský kapitál“ protoindustriálních obcí byl pro poddané stejnoměrně prospěšný, blíže S. OGILVIE, *A Bitter Living*, s. 332–334, 340–344; TÁŽ, *How Does Social Capital Affect Women? Guilds and Communities in Early Modern Germany*, *American Historical Review* 59, 2004.

220 Mikrohistorické analýzy konfliktů, nátlaku, diskriminace a nerovnosti převládajících ve vesnických obcích na území západního Německa v období raného novověku, např. S. OGILVIE, *State Corporatism and Proto-Industry*; TÁŽ, *A Bitter Living*; Thomas ROBISHEAUX, *Rural Society and the Search for Order in Early Modern Germany*, Cambridge 1989; D. SABEAN, *Property, Production and Family in Neckerhausen*; Govind SREENIVASAN, *The Peasants of Otteboeren, 1487–1726: A Rural Society in Early Modern Europe*, Cambridge 2004.

221 Společenský původ českých rychtářů uvádí A. MÍKA, *Poddaný lid v Čechách*, s. 139–140; důležitost rozlišování mezi obcí na jedné straně a vesnickými úředníky na straně druhé, např. P. HIML, *Die „armen Leüte“*, s. 151–152, 167; společenská stratifikace na frýdlantském panství, blíže Markus CERMAN, *Proto-Industrialisierung und Grundherrschaft: Ländliche Sozialstruktur, Feudalismus und Proto-Industrielles Heimgewerbe in Nordböhmen vom 14. bis zum 18. Jahrhundert (1381–1790)*, doktorandská práce, Wien 1996, s. 203–258; Sheilagh OGILVIE – Markus CERMAN,

ké obce za dané situace ublížila spíše chudším vesničanům – příslušníkům nižších společenských vrstev, ženám a lidem na okraji venkovské společnosti. Ani ne tak proto, že by vrchnost měla představitele vesnické samosprávy ve zvláštní oblibě, ale hlavně z důvodu, že tato část vesnické komunity nyní neměla jinou alternativu k „obhroublé spravedlnosti“ příslušníků vesnické oligarchie.

Představitelé obce si vehementně stěžovali, jakmile se někteří vesničané odvolávali k vrchnosti. Dva obecní starší z Luhu (Mildenau) se ohradili (1616) proti vesničanovi, který hledal pomoc u vrchnostenské kanceláře, a tvrdili: „Je hanba, že si nechtěli nenechat poručit, když jiní se obecnímu soudu museli podřídit“.²²² Rychtář společně s obecními staršími z Ludvíkova (Lusdorf) protestoval (1649) proti snaze jistého vesničana apelovat k vrchnosti vždy, „když se dopustil přestupku a oni jej na to upozornili“.²²³ Chalupník z Luhu (Mildenau) byl hrubě uražen a zbit konšelem (1650), který sice připustil, že „mu dal pár ran, avšak současně poznamenal, že nebylo nutné, aby hned běžel za vrchností, neboť celá záležitost se mohla vyřešit prostřednictvím obecního soudu“.²²⁴ Pro slabší vesničany vrchnostenský soud, přestože byl ve svém rozhodování jakkoli zaujatý, představoval vítanou alternativu k obecním soudům, jejichž rozsudky stranily vesnickým oligarchům a jejich oblíbencům.

Za dané situace není vůbec překvapivé, jestliže se chudší vesničané odvolávali k vrchnostenskému soudu proti nespravedlnostem, které páchala obecní samospráva. Držitelé malých hospodářství z Višňové (Weigsdorf) se kolektivně ohradili (1607) proti způsobu, jakým „rychtář a obecní starší rozdělovali robotní práce“.²²⁵ Také podruh Jörge Schrötter si stěžoval (1610), že od rychtáře z Bulovky (Bullendorf) mu bylo vyhrožováno, že „u místní hraběnky zařídí, aby jej vyštvali ze země“.²²⁶ Lidé, kteří byli pro vesnickou obec cizí, resp. neměli vůbec žádné

The Bohemian Census of 1651 and the Position of Inmates, *Histoire sociale / Social History* 28, 1995, s. 333–346; D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 201–203; implikace společenské stratifikace pro východopobabské vesnické obce, blíže E. MELTON, *Gutsherrschaft*, s. 345–347; K. BLASCHKE, *Dorfgemeinde*, s. 134–136, 141; T. RUDERT, *Gutsherrschaft und ländliche Gemeinde*, s. 197, 200–203, 212.

222 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 10, 1. 10. 1616: „das es schande sey, das sie sich nicht weisen laßen wolltten, andere leute mießen sich nach dem gericht halten“.

223 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, fs. 2–3, 29. 10. 1649: „wen er waß vexirt hette, vnd sie es Ihme hatt verwiesen“.

224 SOAD HS, kart. 79, Amtsprot. 1649–1655, f. 95, 31. 5. 1650: „ein Wenig schläge geben, es wehre aber nicht Vonnöthen gewehsen, dz er derthalben, dz Gräf.: Ambt behölliget, Vndt vberloffen, Weilln dise händel woll in den gerichtten daraus hette Vertragen Khönnen Werden“.

225 SOAD HS, kart. 77, Bürgerschaftsbuch, 1593–1610, f. 93, 17. 3. 1607: „Scholtz vnd Eltisten“.

226 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1609–1611, f. 49, 11. 5. 1610: „ehr wolte souiel zuweg bring. bej der Gräfin Ihr. Gn: das ehr außm lande gejagt werd. solte“; pravděpodobný

příbuzenské vazby na představitele obecní samosprávy, si stěžovali, že autonomie vesnické obce je namířena právě proti nim. Michal Petzelt ve své stížnosti (1618) argumentoval tím, že obecní soud v Ludvíkově (Lusdorf) rozhodl spor o hranice jeho hospodářství protiprávně, neboť „je cizí a vesnický rychtář i obecní starší jsou všichni příbuzní“.²²⁷ Představitelé obecní samosprávy často vystupovali v rozporu se zájmy provdaných a zvláště osamocených žen. Manželka Jacoba Wildnera z Luhu (Mildenau) si stěžovala (1605), že rychtář umožnil svému příbuznému (muži), aby ji připravil o dědictví po zesnulém otci.²²⁸ Vdova po Hansi Hübnerovi si stěžovala (1645), že obecní soud se usnesl, že „není schopna spravovat své hospodářství“, načež ho prodal bez jejího souhlasu jenom za symbolickou cenu.²²⁹ Anna, vdova po Jacobovi Schmiedovi, si mohla (1685) ponechat (ač podmíněčně) malé hospodářství v rozporu s rozhodnutím obecní rady v Heřmanicích (Hermsdorf) jen díky tomu, že se o pomoc obrátila na vrchnostenský úřad.²³⁰ Dokonce i bohatí hospodáři si stěžovali, že představitelé obecní samosprávy pamatují pouze na své osobní zájmy. Sedlák z Luhu (Mildenau) vrchnostenské kanceláři nahlásil (1611), „že rychtář, který se zabývá lichvou, se dlouho snažil získat jeho usedlost a že kdokoli se v neděli neukázal v krčmě, skončil ve vězení“.²³¹

Jak ukazují zmíněné příklady, obecní autonomie by neměla být dávána do přímých souvislostí s životní úrovní vesnického obyvatelstva. Tzv. „druhé nevolnictví“ s sebou přineslo nezájem vrchnosti zasahovat do obecních záležitostí. Současně se zvyšovaly pravomoci představitelů vesnické samosprávy, kteří si monopolizovali obecní administrativu za pomoci četných nátlakových prostředků. Tzv. „druhé nevolnictví“ připravilo slabé příslušníky vesnické obce, tj. nejnižší vrstvy venkovské společnosti – cizince, jednotlivce bez přímé vazby na představitele vesnické samosprávy, ženy (zvláště vdovy) – o jednu z mála opor proti nátlaku a zneužívání, které se projevovalo pod nálepkou „autonomie vesnické obce“.

společenský status Schröttera jako podruha, blíže SOAD HS, kart. 12a, Urbar (seznam podruhů), 1591–1592.

227 SOAD HS, kart. 78, Amtsprot. 1616–1619, f. 122, 8. 10. 1618: „ehr wehre Frembde, Schultes Vnd Schoppen wehre Freunde“.

228 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1604–1606, f. 29, 12. 3. 1605.

229 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1645, f. 58, 1. 7. 1645: „daß die hinderlassene Wittib solchen guet nit vorstehen ... könte“.

230 SOAD HS, kart. 709, Amtsprot. 1685–1687, f. 10, 8. 5. 1685.

231 SOAD HS, kart. 77, Amtsprot. 1611–1616, f. 7, 15. 7. 1611: „der Schultheiß wehr ein wucherer Item hette lange nach seinen gutte gestand., Item wehr des Sontagß nicht im Krezschmar vorhand. wehr, nachdemselben würde geschickt, Vnd eingesteckt“.

Jaké jsou širší aspekty poznatků o vesnické samosprávě během tzv. „druhé nevolnictví“ v Čechách? První obecný důsledek je metodologický. Jak naznačuje tato studie, abychom lépe porozuměli vlivům určitých institucí na společnost, je nutné oprostít se ze zajetí literárních a legislativních pramenů. Přestože dokládají představy vzdělaných současníků o tom, jak měly fungovat vztahy mezi vrchnostenskou kanceláří a obecní samosprávou, jejich prostřednictvím však není možné nikdy prokázat, jak tomu skutečně bylo. Z předložené studie vyplývá, že je třeba se obrátit ke zdánlivě banálním pramenům, které dokládají aktivity obyčejných lidí, např. jak si vydělávali na živobytí, migrovali, uzavírali manželství, obchodovali se svými usedlostmi, vynucovali si splnění uzavřených dohod nebo řešili konfliktní situace. Většina doložených pramenů je kvalitativního charakteru, avšak některé z nich mohou být přetransformovány do podoby kvantitativních metadat (viz tabulka č. 2 – databáze 3873 případů), která mohou být následně podrobena systematictějšímu rozboru. Kombinací kvalitativní a kvantitativní analýzy lze jednotlivé prameny použít ke sledování aktivit lidí a jejich názorů, které naprosto mimoděk vyjadřovaly, když se snažili vyřešit problémy každodenního života v kontextu překážek, které jim kladla vrchnost i jejich vlastní obec.²⁵²

Aplikace mikrohistorické metody v českém prostředí zpochybňuje teorii „dominance šlechty“, která předpokládá, že tzv. „druhé nevolnictví“ uspělo, neboť vrchnost byla všemocná, zatímco poddaní naprosto bezmocní. Vesnická samospráva za tzv. „druhé nevolnictví“ disponovala rozsáhlými pravomocemi, jejichž prostřednictvím napomáhala zvyšovat vrchnostenské nároky na poddané. V některých směrech – např. v souvislosti s řešením konfliktů a vymáháním rozsudků – se rozhodovací pravomoc s postupem doby přesunula z vrchnostenské kanceláře na obecní samosprávu. Zmíněné důkazy nepodporují názor, že by tzv. „druhé nevolnictví“ mělo úspěch, protože mocné vrchnostenské instituce zbavily vesnickou obec všech dosavadních pravomocí.

Uvedené zjištění je inspirací pro způsob, jakým přemýšlíme o širších historických otázkách. Zvláště však zpochybňuje onu část argumentů v Brennerově debatě (*the Brenner debate*), která důvody odlišného vývoje v raně novověké východní a západní Evropě spatřuje v slabosti obecní sa-

252 Metodologický rozbor výhod mikrohistorických přístupů a „metazdrojů“ založených na obci při zkoumání společenských vztahů v protoindustriálních zemědělských společnostech, blíže H. MEDICK, *Weben und Überleben in Laichingen*, s. 13–38; S. OGILVIE, *A Bitter Living*, s. 4–7, 22–36, 320–321; A. CARUS – S. OGILVIE, *Turning Qualitative into Quantitative Evidence*.

mosprávy na Východě.²³³ Sílicí moc šlechty ve východní Evropě byla částečně závislá na úspěšné spolupráci představitelů obecní samosprávy s vrchnostenskou kanceláří. Co bylo rozdílné mezi východní a západní Evropou? Prameny české provenience naznačují, jaký byl vztah vrchnosti i obecní samosprávy k panovníkovi. Zatímco na západě Evropy jednotliví vládcí podporovali konkurenční společenské skupiny, na východě spoléhali spíše na vysokou šlechtu, která získala jistotu, že stát ji bude podporovat proti rolníkům i měšťanstvu. Uvedená politická konstelace se stala silnou motivací pro představitele vesnických obcí, kteří místo toho, aby vrchnostenské moci čelili – s ní spolupracovali.²³⁴

Nedostatek empirických důkazů v případě teorie „dominance šlechty“ však neznamená, jak bývá někdy uváděno zastánci teorie „autonomie vesnické obce“, že by pro představitele obecní samosprávy nebylo podstatné, zda byli poddanými.²³⁵ Prostřednictvím této studie se podařilo prokázat, že vesnické obce neskýtaly takovou míru autonomie, na jejímž základě by její příslušníci mohli jednat nezávisle na rozhodnutí vrchnostenské kanceláře. Naopak místní vrchnost se vždy cíleně vměšovala do ústředních oblastí rozhodování poddaných. Představitelé vesnické samosprávy i obyčejní vesničané se obraceli na vrchnostenské instituce, pokud jejich obecní soudy zklamaly. Přestože vrchnost jen zřídka užívala své pravomoci zasáhnout, jednání poddaných lidí ovlivňovala. Porušování vrchnostenských nařízení jednoduše vytvářelo „neformální sektor“ černého trhu, jehož transakce byly nezákonné a rozhodně nepřispívaly k dlouhodobému pozitivnímu vývoji v zemi.²³⁶ Prameny české provenience svědčí o tom, že mikrohistoric-

233 Např. R. BRENNER, *Agrarian Class Structure and Economic Development*, s. 38–46; kritiku tohoto názoru z perspektivy „autonomie vesnické obce“ provedla Heide WUNDER, *Peasant Organization and Class Conflict in Eastern and Western Germany*, in: T. H. Aston – C. H. E. Philpin (edd.), *Brenner Debate*, s. 91–100.

234 Politické hledisko analyzoval E. MAUR, *Staat*; motivace rolníků zhodnotila S. OGILVIE, *Staat und Untertan in der lokalen Gesellschaft*.

235 Příklady tohoto názoru uvádí např. J. BUSHNELL, *Did Serf Owners Control Serf Marriage?*; M. CERMAN, *Serfdom and Family*, s. 1, 4–16; L. ENDERS, *Die Landgemeinde*, s. 197; W. W. HAGEN, *Ordinary Prussians*; S. HOCH, *Serfdom and Social Control in Russia*; TÝŽ, *Serf Economy and the Social Order in Russia*; R. C. HOFFMANN, *Land, Liberties, and Lordship*, s. 358–62; J. KOCHANOWICZ, *Polish Peasant Family as an Economic Unit*, s. 163–164; E. MELTON, *Serfdom*; TÝŽ, *Gutsherrschaft*, s. 315–316, 320–322, 333, 340–341; A. PLAKANS – Ch. WETHERELL, *Family and Economy in an Early Nineteenth-Century Baltic Serf Estate*; TÍŽ, *Kinship Domain in an East European Peasant Community*; D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 201, 203–209; TÁŽ, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft*, s. 221; Heide WUNDER, *Agriculture and Agrarian Society*, in: Sheilagh Ogilvie (ed.), *Germany: A New Social and Economic History II, 1630–1800*, London 1996, s. 71–78.

ký výzkum dokáže rozkrýt, jak významnou roli sehrálo tzv. „druhé nevolnictví“ při rozhodování poddaných (mužů i žen) v každodenním životě.

Předložené důkazy potvrzují teorii „dualismu“, podle níž tzv. „druhé nevolnictví“ požadovalo silnou šlechtu i vesnickou obec. Tato studie zpochybňuje další teze shodně přijímané zastánci teorií „dualismu“, „dominance šlechty“ a „autonomie vesnické obce“. Nezdá se, že by tzv. „druhé nevolnictví“ znamenalo postupnou transformaci vesnických institucí – ať již byly silné nebo slabé – ve vrchnostenský nástroj. Během tzv. „druháho nevolnictví“ se počet zásahů frýdlantské šlechty do záležitostí vesnické obce v podstatě snižoval, neboť rostoucí vrchnostenská moc se nechtěla smířit s náklady na soudní řešení irelevantních konfliktů. Tak, jak se šlechta upevňovala s pomocí pravidelných poddanských dávek a povinností (za pomoci představitelů obce), bylo pro ni stále méně zajímavé poskytovat poddaným soudní spravedlnost či napravovat křivdy na nich páchané.

Konečně tato studie zpochybňuje názor, že „sociální kapitál“ sdílených norem, předávání informací a kolektivních činností, charakteristických pro vesnické obce v protoindustriálním období, by byl prospěšný pro životní úroveň lidí nebo pro dlouhodobý společenský pokrok.²⁵⁷ Vesnické obce byly velmi rozvrstvené a rozvrácené vnitřními konflikty. Představitelé venkovské obce pocházeli z nejbohatších selských rodin, spravovali obec především s ohledem na prosazování svých vlastních zájmů, takže dávali přednost situaci, kdy se vrchnost do záležitostí obce nevměšovala. Z postupného převádění pravomoci rozhodovat a řešit konflikty z vrchnosti na obecní samosprávu profitovala vesnická oligarchie, zatímco slabší vrstvy

256 „Neformální sektor“ černého trhu vznikl v reakci na instrukce formálního sektoru a jeho nežádoucí dopad na ekonomický vývoj a obecné blaho, vytvořeného instrukcemi formálního sektoru – pro raně novověké Čechy, blíže S. OGILVIE, *Economic World of the Bohemian Serf*; TÁŽ, *Staat und Untertan in der lokalen Gesellschaft*; moderní vývoj ekonomiky doložil Kushik BASU, *Analytical Development Economics: The Less Developed Economy Revisited*, Cambridge (Mass.) 1997, s. 172–173; M. P. TODARO, *Economic Development in the Third World*, Harlow 1989, s. 270–271; Debraj RAY, *Economic Development*, Princeton 1998, s. 261, 346–348, 395–396; Diana FARRELL, *The Hidden Dangers of the Informal Economy*, McKinsey Quarterly, č. 3, 2004, s. 26–37; blíže: http://www.mckinseyquarterly.com/article_page.aspx?ar=1448&L2=19.

257 Odborná literatura dokládající zmíněný předpoklad např. L. ENDERS, *Die Uckermark*, s. 259–261, 498–500; TÁŽ, *Landgemeinde in Brandenburg*, s. 206–208, 211, 223–227, 236, 243, 256; S. HOCH, *Serfdom and Social Control in Russia*; TÝŽ, *Serf Economy and the Social Order in Russia*, s. 311–322; D. ŠTEFANOVÁ, *Herrschaft und Untertanen*, s. 205–209; TÁŽ, *Zur Stellung der Untertanen in einer gutsherrschaftlichen Gesellschaft*; H. WUNDER, *Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland*, s. 19, 37–41. Příklady, jak tento předpoklad ovlivnil moderní sociology a politology, blíže K. DEININGER, *Land Policies for Growth and Poverty Reduction*, s. 19; J. S. COLEMAN, *Social Capital*, s. 101–103; Robert D. PUTNAM – Robert LEONARDI – Rafaella Y. NANETTI, *Making Democracy Work*, s. 121–148, 162–185.

poddaných (lidé pocházející z nižších vrstev, ženy a cizí lidé odjinud) na tuto skutečnost často doplatily. Jednotlivcům na okraji společnosti nestraňala vrchnostenská kancelář ani obecní samospráva, ale – jak dokládají prameny z raně novověké západní Evropy – mohli mít prospěch z napětí mezi oběma institucemi, jež představovaly alternativní autoritu, ke které by se mohli obrátit. Pro vesničany bylo tzv. „druhé nevolnictví“ kruté v mnoha ohledech; jedním z nich byla i redukce zásahů vrchnosti do záležitostí vesnické obce, což vystavilo slabé a zranitelné poddané nejen většímu vrchnostenskému nátlaku, ale navíc umožnilo jejich vlastním mocnějším sousedům použít proti nim „sociální kapitál“ obce.

Přeložil Josef Grulich

Communities and the „Second Serfdom“ in Early Modern Bohemia

SHEILAGH OGILVIE

What role did the village community play under the ‘second serfdom’? Understanding community institutions is central to our interpretation of the economy, politics, religion, culture, social structure, and demography of early modern European societies, and to any lessons these might hold for modern developing economies. Yet for many parts of pre-industrial Europe – including Bohemia, the subject of this article – we know little about how village communes functioned in practice and how they interacted with other major social institutions. This is particularly important for the societies of eastern-central and eastern Europe, where manorial institutions developed strongly during the early modern period. This article uses a detailed case-study of the northern Bohemian estate of Frýdlant / Friedland to investigate how communal and manorial institutions interacted under this so-called ‘second serfdom’.

Theoretical approaches to manorial-communal relations under serfdom fall into three main categories: ‘manorial dominance’, ‘communal autonomy’, and communal-manorial ‘dualism’. The ‘manorial dominance’ view argues that under serfdom, manors were strong and communes were weak. As landlord powers expanded during the ‘second serfdom’, it is assumed, communes weakened even further. The ‘communal autonomy’ view, by contrast, argues that manorial regulations only existed on paper and were impossible to implement in practice because villagers pursued their own independent strategies behind the defences of communal ‘social capital’. Many ‘autonomy’ theorists come close to arguing that serfdom did not actually matter and that there was little difference in practice between eastern ‘serfs’ and western ‘free’ peasants. This article, by contrast, advances a theory of communal-manorial ‘dualism’, whereby serfdom required both strong manorial institutions and strong communal institutions.

This finding emerges from a micro-study of daily interactions between the manor, communes, and individuals in the north Bohemian estate of Frýdlant / Friedland between 1585 and 1692. Using a database of manorial court minutes, serf petitions, censuses, estate lists, and tax registers, this article deploys a combination of qualitative and quantitative approaches to analyse patterns of activity, as individual serfs sought to solve the problems of their everyday lives within the constraints imposed by both manor and commune.

This Bohemian study provides no support for ‘manorial dominance’ theories which assume that the ‘second serfdom’ succeeded because manors were all-powerful and communes supine. On the contrary, Bohemian communes under the second serfdom had considerable power. Indeed, their cooperation was essential for the manor to increase its exactions. In certain important respects – such as conflict resolution and contract enforcement – decision-making power actually shifted away from the manor and toward the commune as the second serfdom progressed. Thus micro-level evidence provides little support for the view that the second serfdom succeeded because powerful manorial institutions weakened or replaced communal institutions.

These findings cast doubt on arguments that ascribe the divergent development of post-medieval eastern and western Europe to the weakness of peasant communes in the east. It suggests, rather, that the growing power of overlords in eastern Europe was partly dependent on their successful co-option of communal powers and the oligarchies that dominated them. What did differ between eastern and western Europe, as the Bohemian evidence confirms, was the relationship of both manor and commune to the ruler.

Whereas in western Europe, rulers increasingly diversified their political investments among rival social groups, in the east they concentrated them on the great landlords, who could therefore rely on state coercion to support them against both peasants and townsmen. This political reality created a strong incentive for communal oligarchs to collaborate with, rather than resist, manorial pressure.

But the lack of empirical support for a ‘manorial dominance’ view does not mean, as is so often claimed by proponents of the ‘communal autonomy’ view, that serfdom did not actually matter. This article shows that communes did not provide a sphere of autonomy in which villagers could act independently of manorial regulations. Rather, manorial officials intervened systematically and strategically in most central aspects of serfs’ decision-making, and both communal officers and ordinary villagers appealed to manorial institutions when communal institutions failed to deliver desired outcomes. Overlords may have exercised their rights of intervention rarely, but their entitlement to do so still affected people’s decisions. Even violations of manorial regulations simply created a black-market ‘informal sector’ in which the fact that transactions were illegitimate rendered them risky, costly, open to exploitation, and incapable of contributing to long-term economic development. Evidence from Bohemia suggests that serfdom did matter, but in ways that can only be teased out by close, local-level investigation into how it affected the everyday options of serf women and men.

A ‘dualism’ view, according to which serfdom required both a strong manor and a strong commune, is borne out by these Bohemian findings. But this article questions two further assumptions usually accepted by theories of dualism, manorial dominance, and communal autonomy alike. For one thing, serfdom does not seem to have meant that communal institutions – whether strong or weak – increasingly became mere tools of the manor. During the ‘second serfdom’ the manor on this Bohemian estate actually intervened decreasingly in the commune, because its own growing coercive power diminished its incentive to incur the costs of arbitrating conflicts irrelevant to manorial interests. As overlords became more secure in their ability to extort rents, labour services, taxes, and conscripts from rural society with the assistance of communal oligarchs, they perceived less advantage in purchasing legitimacy from individual serfs by providing justice or redressing wrongs.

Finally, this article casts doubt on the widely held view that the ‘social capital’ of shared norms, information transmission, and collective action characteristic of pre-industrial communities was unambiguously beneficial for human well-being or long-term social improvement. Rural communes were highly stratified and riven by conflict. Village office-holders were recruited from the well-off landed families, ran the commune in their own interests, and preferred the manor not to intervene in village affairs. The manor’s gradual devolution of costly contract enforcement and conflict resolution out to the communes benefited the village oligarchy but harmed weaker villagers such as the lower social strata, outsiders, and women. Such marginal individuals were never especially favoured by either manor or commune, but – as findings from early modern western Europe illustrate – benefited from tensions between the two which offered an alternative authority to which they might appeal. Serfdom was bad for villagers in many ways, but one of them was that it reduced outside intervention in communal affairs, exposing the weak and vulnerable not only to coercion by the manor, but also to the deployment of communal ‘social capital’ against them by their own more powerful neighbours within the community.

Translated by the author

